

действовать суконная фабрика, была пущена электростанция. В дальнейшем эти предприятия расширились, велось строительство новых. Деятельность “Интергельпо” – важное звено в развитии советско-чехословацкой дружбы, пример интернациональной солидарности чехословацкого рабочего класса с трудящимися СССР”[4].

“1925-ж. апрелде Чехословакиянын коммунист жумушчуларынын демилгеси менен Бишкек шаарында “Интергельпо” (“Өз ара жардам”) интернационалдык кооперативдик шериктештиги түзүлгөн. Кыргызстандын өкмөтү ага Пишпек станциясынын жанынан 43 га жер бөлүп берген. Алар кыска мөөнөттө эле айына 4 миң терини иштетүүчү завод, сукно фабрикасын, кирпич, тактай заводдорун, электр станциясын, бир нече мастерскойлорду курушкан. 14 улуттун өкүлдөрүнөн турган бул коллектив республиканын өнөр жайынын өнүгүшүнө, жумушчу адистерди даярдоодо колдорунан келген жардамдарын беришти”[5]. 1990-жылы жарык көргөн мектеп окуучуларына арналган кыскача энциклопедиялык сөздүктөн бир аз кененирээк маалыматты окууга болот[6].

Биздин кошумчаларыбыз, “Интергельпо” жасалма жол менен түзүлгөн эсперанто тилинен “өз ара жардам” деп которулат. “Интергельпо” кооперативи совет өлкөсүнүн лидери В. Лениндин жаңыдан бутуна туруп келаткан советтик республикаларга жардам берүүлөрүн суранып, эл аралык пролетариатка кайрылуусуна жооп катары, 1923 жылы 1 майда Словакиянын Жилин шаарында негизделген. Анын курамы көп улуттуу болуп, ага чехтер, словактар, венгрлер, немистер, еврейлер ж.б. кирген. “Интергельпо” кооперативинин мүчөлөрү (үй-бүлөлөрү менен – О.С.) отурган алгачкы эшелон Пишпекке (кийин Фрунзе, азыркы Бишкек), андан 9 ай мурда 1924 жылдын августунда ишке берилген Луговая – Пишпек темир жолу менен 1925 жылдын 24 апрелинде келген. Бул жолу интергельпочулар жалпы 27 вагондо келишкен. Анын 14 вагонунда жабдуулар, шаймандар, ал эми, 13 вагонунда өздөрү үй-бүлөлөрү менен болушкан. Алардын келүүсү кийинки жылдары да уланган. Кийинки жылдары кооперативдин дагы 4 тобу келген. Алардын арасында металл иштетүүчү, ийрүүчү жана токуучу адистер болгон. Ошентип, 1925-1932жж. Кыргызстанга жалпы 1317 адам үй-бүлөсү менен келет. Он жылдан кийин, алардын саны 1900 адамга жеткен. Алар көп улуттан туруп, курамында 14 улуттун өкүлү болгон. Өзгөчө көңүл бурчу жагдай, “Интергельпо” кооперативинин мүчөлөрү өздөрү эле үй-бүлөлөрү менен келбестен, өнөр жай ишканаларына керектүү жабдууларды, шаймандарды, техникаларды ала келишкен. Аларды, алардын арасындагы айрым үй-бүлөлөр АКШда иштеп тапкан акчаларына сатып алып, Чехословакия аркылуу Кыргызстанга жөнөтүшкөн[7]. Мындай кадамдарды алардын асылзаттыгы (благородство) катары баалоого болот.

Кыргызстандын борборуна келген интергельпочулар кыска мөөнөттө ошол учурда эң ири деп эсептелген бир нече өнөр жай ишканаларын негиздеген. Кооперативдин иш кагаздары үч: орус, кыргыз, эсперанто тилдеринде жүргүзүлгөн.

Ошол жылдын (1925) сентябрь айында эле, интергельпочулар негиздеген бир нече борбордук мастерскойлор, тактай кесүүчү завод ишке кирген. Кийинки жылдын алгачкы айларында жергиликтүү сырьёдо иштеген тери иштетүүчү завод иштей баштаган, айыл чарба өндүрүшү уюштурулган. 1930 жылга карата кооператив мүчөлөрү негиздеген эт-консерва комбинаты, механикалык завод (кийин анын негизинде “Кыргызсельмаш” курулган.), кыш заводу, нооту, токуу жана тигүү фабрикалары, жыгач иштетүүчү мастерскойлор(келечектеги “Кыргызмебель” ишканасы) иштеп турган. Ошондой эле, кооперативдин жумушчулары Кант шаарындагы кант заводунун курулушуна, эл чарбасындагы ж.б. маанилүү курулуштарга зор көмөк көрсөтүшкөн.

“Интергельпо” кооперативине кыргыз өкмөтү тарабынан жалпы 230 га бош (талаа) жер бөлүнүп берилген. Ал жерге кооператив мүчөлөрү өнөр жай имараттарын эле эмес, турак жай, мектеп, амбулатория, биринчи чыныгы эс алуу багын, миң орундуу клуб курушкан. Алардын баары Кыргызстандын эли үчүн кызмат кылган.

Согуштун алдында жогорудагы өнөр жай объектилеринин баары мамлекеттик карамагына өткөн. Ал эми, согуштун алгачкы жылында “Интергельпонун” өнөр жай сектору, Осипенко шаарынан эвакуация болуп келген механикалык заводдун цехтери менен бириктирилип, анын негизинде атактуу М.В. Фрунзе атындагы машина куруу заводу түзүлгөн[7].

“Интергельпо” кооперативинин мүчөлөрүнүн көпчүлүгү үчүн Кыргызстан жаңы ата мекен болуп калды. Көбүнүн көзү ушул жерде өтүп, сөөгү кыргыз жеринде жатат. Интергельпочулардын арасынан атактуу инсандар да чыккан. Алсак, кыргыз альпинизминин пионери жана негиздөөчүсү Р. Маречек, “Прага жазы” (1968) кыймылы мезгилиндеги Чехословакия компартиясынын 1-катчысы, реформатор жетекчи Александр Дубчектин атасы Степан Дубчек Пишпекте “Интергельпо” кооперативинин мүчөсү, жогорку класстуу столяр болгон. Александр Дубчек Фрунзеде мектепте окуган. 1930 жылы Юлиус Фучик Фрунзе шаарына келип, “Интергельпо” кооперативинин мүчөлөрү менен жолугуп кеткен. Кийин, интергельпочулар негиздеген эс алуу багына, анын жанынан өткөн көчөгө Ю. Фучиктин ысымы ыйгарылган.

Ошону менен катар сталиндик репрессия саясаты да интергельпочуларды жандап өткөн эмес. Алардын айрымдары жазыксыз репрессияга кабылышкан. Бул маселени атайын иликтеп-изилдөө зарыл. Ал тарыхчылардын алдында турган чоң милдет деп эсептейбиз.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздын чыгаан уулу Жусуп Абдрахманов менен ар түрдүү улуттардан куралган, алыскы өлкөдөн келген интергельпочулар бир максатты көздөшүп, Кыргызстандын келечеги үчүн ак дилинен кызмат өтөшкөн. Жусуп Абдрахманов кызматтык милдетине байланыштуу “Интергельпо” кооперативинин маселелерин чечүү үчүн Орто Азиянын деңгээлинде, борбордо “партколонизаторлор” менен күрөшкөн. Анткени ал, жаш кыргыз мамлекетинин эл чарбасындагы “Интергельпо” кооперативинин ишмердигинин ордун так аныктаган.

Колдонулган булактар жана адабияттар:

1. Абдрахманов Ю. 1916.Дневники. Письма к Сталину. – Фрунзе, 1991.
2. Асанканов А.А., Осмонов О.Дж. История Кыргызстана (С древнейших времен до наших дней). – Б., 2002.
3. Абдрахманов Ю. Избранные труды/Сост. Дж Джунушалиев и др. – Б., 2001.
4. История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т.3. – Фрунзе, 1986.
5. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордоңазыркы мезгилге чейин). – Б., 2001.
6. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Мектеп окуучулары үчүн. – Фрунзе, 1990.
7. Моисеева С. Интергельпо" появился во Фрунзе 92 года назад. Что стало с объектами?/
[//kaktus.media/doc/355283_intergelpo_poiavilsa](http://kaktus.media/doc/355283_intergelpo_poiavilsa)

Т. САДЫКОВ,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети,
филология илимдеринин доктору, профессор

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ МУРАСТАРЫ

Кыргыз тил илиминин пайдубалынын түптөлүшү өткөн кылымдын 20-30-жылдарында улуттук маданий курулушка өлчөөсүз эмгек өтөп, эбегейсиз салым кошкон, даяр теориялык схемаларды пайдаланбай, өзгө тилдин жоболорун туурабай, тилдик фактыларды бурмалабай, эне тилдин өз кыртышына таянуу менен иликтөөлөрдү жүргүзгөн, кулакка угумдуу, акылга жугумдуу төл терминдерди иштеп чыккан, алгачкы окуу китептерди түзгөн, жазуу эрежелерин жараткан, агездеги дүйнөлүк тил илиминдеги үч корифейдин бирөө болгон Е.Д.Поливанов сындуу атактуу аалымдын «кыргыз морфонологиясынын негиздөөчүсү» деп берген бийик баасына татыган, бирок ак жеринен айыпталып, 37 жаш курагында набыт кеткен элибиздин тун профессору Касым Тыныстан уулунун мурастарына барып такалат.

Ошол кездерде Кыргыз өкмөтү тарабынан маданий курулуштун өзөк маселелеринин бири катары эне тилдин сөздүк корун жыйноо аркылуу сөздүк түзүү маселеси күн тартибине коюлат. Бул маселени чечүү үчүн К.Тыныстанов тасма түрүндөгү атайын математикалык таблицаны ойлоп табат. Ар бир тасмага латын тамгаларын колдонуу жыштыгы боюнча **А→К→Т→В→С→И** тартибинде жазат да, аларды кайчылаштырып бирден жылдыруу аркылуу улам жаңы сөз же сөз формаларын ала баштайт. Алынган сөздөрдү улам каттап турат. Ошентип, «*Касым Тыныстановдун таблицасы*» деген ат менен белгилүү болгон бул ыкма аркылуу кыргыз тилине тиешелүү 100 миңге жуук сөз жана сөз формасы чогултулган экен [1]. Демек, Касыкемдин бул эмгегин кыргыз тилтаанымындагы лингвостатистикалык багыттын башталышы деп кароого толук негиз бар.

1934-жылы жарык көргөн жана өйдөкү эмгек менен мазмун жактан байланышкан К.Тыныстановдун «*Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору*» аттуу дагы бир эмгеги [2], акыйкатта да, кыргыз морфонологиясынын башталышы болуп саналат. Учурунда Е.Д.Поливанов бул эмгекке карата жазган өзүнүн пикиринде минтип баа берген экен: «*И тот факт, что т. Тыныстанов не просто прислушался к последнему слову западной науки, а наоборот – самостоятельно пошел по параллельному ей пути, создав собственную морфонологию кыргызского языка (хотя и не называемому им этим именем), уж сам по себе говорит о значительности достижений киргизского лингвиста. Этим я вовсе не хочу сказать, однако, что все вопросы морфонологического характера уже разрешены для кыргызского языка Тыныстановым. Но во всяком случае сделано им достаточно уже достаточно для того, чтобы практические вопросы орфографии могли разрешаться на твердой базе теоретического материала...*» [3]. Атактуу окумуштуунун кыска жана нуска жазылган бул пикиринде кыргыз морфонологиясы кантип жана кандай фактыларга таянуу менен иштелип чыккандыгы жөнүндө так маалымат берилген эмес. Ошентсе да, окумуштуунун негизги оюн эки эмгекти талдап териштирүү аркылуу калыбына

келтирүүгө болорун белгилей кетүү абзел. Бул, арийне, өзүнчө карала турган өзгөчө маселе. Мындагы биз үчүн орчундуусу - тун профессорубуздун морфонология теориясына кошкон дагы бир салымы.

К.Тыныстанов аталган эмгегинде сөз жана сөз формаларын логикалык санак жолу менен эсептеп алуунун жол-жобосун иштеп чыккан экен. Бул максатта кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн бирдей мүнөздүү болгон муундун төмөнкүдөй 6 тибин жетекчиликке алат: А, AP, ALP, PA, PAP, PALP. Мында А – үндүү тыбыш, Р – үнсүз тыбыш, L – уяң үнсүз. Ар бир тип тиешелүү тыбыштар менен толтурулгандан кийин бир муундуу сөздөрдүн толук тизмеси алынат. Андан соң кезек 2 муундуу сөздөргө келет. Мындай сөздөрдү алуу үчүн 6 типке көп муундуу сөздүн бардык өңүттөрүндө бирдей келген соңку 3 тип көбөйтүлөт да, 2 муундуу сөздөргө тиешелүү муундун 18 тиби аныкталат. 18 тип тыбыштар менен толтурулгандан кийин 2 муундуу сөздөрдүн толук тизмеси чыгарылат. Өйдөкү амалды улам кайталоо аркылуу 3, 4, 5 жана башка көп муундуу сөздөрдүн толук тизмеси аныкталат.

Ошентип, К.Тыныстанов тарабынан сунушталган бул ыкма азыркы формалдуу лингвистикада *тилдик объектилерди логикалык эсептеп чыгуу ыкмасы* (способ логического исчисления лингвистических объектов) деп аталат. Бул ыкма XX кылымдагы тил илиминде төңкөрүш жасаган жана америкалык окумуштуу Н.Хомский тарабынан негизделген генеративдик лингвистика аттуу багыттын теориялык негизин түзөт. Кызыгы, Н.Хомскийдин «*Синтаксистик структуралар*» аттуу эмгеги англис тилинде 1957-жылы Нидерландияда басылып чыкса, К.Тыныстановдун эмгеги андан чейрек кылым мурда Кыргызстанда басылып чыгат. Бул салыштыруунун негизинде генеративдик лингвистиканын, анын ичинде генеративдик морфологиянын бир башаты түркологияда жатат деп бүтүм чыгарууга болот.

К.Тыныстановдун теориялык лингвистикага кошкон дагы бир салымы - үндөштүк кубулушунун табиятын илимий жактан так ачып, ишке ашуу механизмдин технологиялык жактан толук алгоритмдештирип бериши. Тун профессорубуз агаздеги түрк тилдериндеги аталган кубулуштун ордуна байланыштуу калыпташкан идеологиялык терс көзкараштардан айырмаланып, аларга каршы туруп, үндөштүк кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн сенек, жоголуп бараткан кубулуш эмес, жандуу, жашап жаткан жана жашай бере турган кубулуш экендигин, сөздүн башкы мууну болгон уңгудан агып чыгып, калган муундарга бирдей тарап, сөздүн бүтүндүгүн камсыз кылган өзөк кубулушка жатарын далилдейт да, үндөштүк кубулушунун кантип башкарылып, кандай эреже аркылуу ишке ашырыларын түркологияда алгачкы ирет аныктаган экен. Эреженин түп нускасы орусча минтип берилет: «**Общий закон влияния первого гласного звука на третий гласный идет через посредство второго рядом стоящего звука**» (котормосу: *биринчи үндүүнүн үчүнчү үндүүгө таасир этишинин жалпы эреже-заңы жанаша турган экинчи тыбыш аркылуу ишке ашырылат*) [2: 6].

Тилекке каршы, бул жобо бүгүнкү күнгө чейин жалпы тил теориясында да, түркологияда да өзүнүн татыктуу баасын албай келет. Анын көп себебинин бири бул жобонун мазмунун жеткире түшүнбөгөндөн да болушу ыктымал. Ошентсе да, аталган жобо түркологиядагы эң орчундуу ачылыштардын бири экендигин баса белгилөө менен ага төмөнкүчө тактоо киргизүү зарыл: «**Үндөштүктө биринчи муун үчүнчү муунга түздөн түз таасир этпестен экинчи муун аркылуу таасир этет** (В сингармонизме влияния

первого слога на третий слог идет не прямо, а через посредство второго рядом стоящего слога)».

Бул жобонун кадиксиз экендигин төмөнкү мисал аркылуу тастыктоого болот:

(1) *куш* + *нын* > *куштун* (сайраганы);

(2) *куш* + *лар* + *нын* > *куштар* + *нын* > *куштардын* (сайраганы).

Көрүнүп тургандай, (1) учурда биринчи муун (*куш* уңгусу) экинчи муунга (-*нын* мүчөсүнө) түздөн түз таасир этип, мүчөдөгү ачык үндүү эрин үндүүгө өтөт.

(2) учурда биринчи муун экинчи муунга (*y* => *a*), экинчи муун үчүнчү муунга (*a* => *ы*) түздөн түз таасир этип, көптүк мүчөдөгү кең үндүү да, жөндөмө мүчөдөгү кууш үндүү да сакталып айтылат: сал. *куш* + *тар* + *дын*.

Эгерде бул процессте салттуу көзкарашка ылайык биринчи муун калган бардык муундардын үндөшүп айтылышын (*y* => *a*, *y* => *y*) шарттаган болсо, анда (2) учурда тилде колдонулбаган **куш* + *тар* + *дун* формасы келип чыкмак. Буга, алибетте, тил жол бербейт.

Белгилей кетчү нерсе, бул принцип нейромкомпьютердик кибернетикада **башкаруунун борбордоштурулбаган гетерархиялык (демократиялык) принциби** деп аталат. Демек, мындан демократиялык принцип «тоодон түшкөн эмес», анын өзөгү улутубуздун генетикалык коду болгон эне тилибиздин түпкүрүндө катылып жатат деген жыйынтык келип чыгат.

Тунгуч профессорубуздун «Эне тилибиз» (1926-29), «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы долбоору» (1934), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз адабий тилинин орфографиялык эрежелери» (1936) аттуу эмгектеринде эне тилибиздин фонетикасы жөнүндөгү илимдин негизи түптөлүп, тилибиздеги тыбыштар үндүү жана үнсүз деп эки чоң топко бөлүнүп, алардын ичинен үндүү тыбыштар созулма жана кыска, жоон жана ичке, эрин жана ачык, кең жана кууш деп дагы сегиз топко бөлүнгөн. Үнсүздөр болсо өз кезеги менен уччул, түпчүл, орточул, артчыл, жарылма, жылчыкчыл, каткалаң, жумшак, уяң, кожомой деп өзүнчө топторго түркүмдөштүрүлгөн. Кыргыз фонетикасынын өнүгүшүнүн кийинки этаптарында К.Тыныстан уулунун жогорудагы табылгалары менен илимий жоболору бир катар жагынан такталса да, негизинен алар өзгөрүүсүз сакталган. Алтургай Касыкемин **үндүү, үнсүз** деген терминдери 70-80 жыл өткөн соң түрк тилинде калыпташкан **sesli ses, sessiz ses** деген терминдерин сүрүп чыгып, алардын ордуна **ünlü ses, ünsüz ses** болуп өздөштүрүлгөнү биз үчүн соң сыймык. Демек, ушунун өзү эле К.Тыныстан уулунун илимий мурастарында эне тилдин тыбыштык табияты так жана дээрлик кенен ачып көрсөтүлгөндүгүн кабарлайт.

Пайдаланылган адабияттар

1. Тыныстанов К. Лексикон киргизского языка. Фрунзе: 1934а. // КР УИА Кол жазмалар бөлүмү, Инв. 177/37-182/42; 79-84.

2. Тыныстанов К. Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору. Фрунзе: 1934б.

3. Поливанов Е.Д. Рец. На работу: К.Тыныстанов. Проект новой орфографии киргизского литературного языка. Фрунзе: 1934. // КР УИА Кол жазмалар бөлүмү, Инв. 124 (18).

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ: ДООР ЖАНА АДАМ ТАГДЫРЫ

Касым Тыныстанов – кыргыз илиминин башатында турган улуу инсан. XX кылымдын башталышы кыргыз коомчулугуна билимдүү, ар тараптуу, кесипкөй, кашкөй инсандарды (К.Тыныстанов, Т.Айтматов, Ж.Абдыракманов, Б.Исакеев ж.б.) бергени жалпы журтка маалым. Кыргыздын жана жалпы ошол кездеги Орто Азиянын билимге суусаган жаштары усули жадид, орус-тузем мектептеринде, 1960-жылдарга чейин Ташкенттеги Орто Азия мамлекеттик университети (1923-жылга чейин Түрктан мамлекеттик университети деп аталган) деп аталган окуу жайларда, айрымдары татар жергесиндеги “Галия” медреселеринен билимдерин улантканы белгилүү. Жаңыдан өнүгө баштаган илим, маданият, адабият, искусство тармагы абдан активдүү ишке өтүп, орус тили аркылуу дүйнөлүк масштабдагы изилдөөлөр, чыгармалар ж.б. которулуп, өнүгүүнүн кеңири жолуна түшкөн.

Мына ушундай прогрессивдүү агымдын арасында Касым Тыныстанов (1901-1938) 37 жылдык өмүрүндө анын ичине 18 жаштан кийинкисин эсептегенде 19 жыл ичинде кыргыз тил илиминин, кыргыз адабиятынын, фольклористика илиминин пайдубалын түптөп, аркасына асыл мурастарын калтырган. Кыргыз билим жана илим аймагынын чегинен чыгып, орустун улуу изилдөөчүлөрү Е.Д.Поливанов, В.В.Бартольд, С.М.Абрамзон, А.В.Затаевич ж.б. изилдөөчүлөрдү чакырып [1], кыргыз тарыхы, кыргыз маданияты, кыргыз фольклору үчүн алгачкы биргелешкен комплекстүү иликтөөлөрдү баштаган жана салынган чыйыр бүгүнкү күндө да уланып келе жатат.

Жогорудагы окумуштуу, изилдөөчүлөрдүн арасынан Касым Тыныстанов жана Евгений Поливановдун ортосундагы илимий кызматташуу өзгөчө көңүлдү бурат.

“Поливанов Евгений Дмитриевич родился в 1891 г. в г. Смоленске. Сын служащего – дворянина, образование: среднее – гимназия в г. Риге, высшее – в г. Ленинграде, в 1912 г. окончил университет и Восточную академию, в 1914 г. сдал экзамены на магистра. Владеет языками: французским, немецким, английским, испанским, китайским, узбекским, кыргызским, туркменским, дунганским, таджикским, латинским, греческим, польским, сербским, татарским, эстонским, русским”... С июня 1934 г. – во Фрунзе, в научно-исследовательском институте, в то же время – профессор педагогического института (периодически) и консультант Госиздата.”[2] Жогорудагы маалымат жаңы эмес, бирок Е.Поливановдун көп тилдүүлүгү жана илимпоздук кадыр баркы дүйнөлүк илимпоздорду таң калтырып турган мезгилде яфет окуусуна каршы чыгып, андан Ташкентке сүрүлүп келген окумуштуунун Касым Тыныстановдун сунушун кабыл алып, Кыргызстанга келип, иликтөөлөрүн жүргүзүп жана “Манас” эпосун которуу ишине киришиши, бул – тарыхта калган абдан чон окуя. Касым Тыныстанов “Манас” эпосунун дүйнөлүк илимге таанылышы үчүн ириде орус тилине которулушу керектигин абдан жакшы түшүнгөн. Е.Поливановдун Касым Тыныстановдун сунушу менен “Манас” эпосун орус тилине которууга киришүүсү, албетте, биринчи котормо эмес. (Себеби, эпостун “Көкөтөйдүн ашы” окуясы 1860-жылы Ч.Валиханов тарабынан эң биринчи жолу которулган.) Поливанов да эпостун баасын билген, “Манас” эпосу түрк элдеринин фольклорунда маанилүү орунда тургандыгын, ал

эми дүйнөлүк эпикалык мурастардын ичинде көлөмү жагынан “Илиададан” бир кыйла жогору тургандыгын айтып, эпикалык мурастардын ичинде биринчилик “Манаста” экендигин белгилеген [3]. Кызыккан изилдөөчү эпостун ичинен “Алманбеттин Манаска айтканы” (“Чоң казаттан”), “Алманбеттин өз эли-жерин айтып берүүсү”, “Чоң казаттын башталышы” өңдүү окуяларды орус тилине которуп, адабий талдоо жүргүзүүгө да жетишкен. Мындан сырткары “О принципах русского перевода эпоса “Манас” аттуу эмгегин жазган. Тилекке каршы, 1938-жыл эки окумуштуунун өмүрүн алып, баалуу изилдөөлөргө бөгөт болгон. 1957-жылы К.Тыныстанов, ал эми 1963-жылы Е.Поливанов акталган.

Көрсө, адам жашап жаткан доор адам тагдырына абдан таасир этет экен. К.Тыныстанов жашаган доор илимпоздон көп нерсени: тил илиминин түптөлүшүн, кыргыз жазма адабиятынын башатын, кыргыз тарыхынын жазылышын, манастануу илимин, эпостун варианттарынын жазылышын, газета-журналдын чыгышын, тарых музейин ачууну көздөөнү, кыргыз күүлөрүнүн жазылып калынышын, жаш илимпоздордун чыгышын ж.б.иштерге чарчоону билбей, аз жашаарын сезгендей чаалыкпай иштеп кетүүсүн талап кылган. Өз мезгилинде макаланын башталышында айтылгандай, кыргыз жергесинин аймагынан чыгып, Бакуда, Ташкентте илимий баяндамаларын жасап, В.Бартольд, А.Самойлович, Е.Поливанов, Л.Щерба, С.Маловдор баа берген [1]. Бул, албетте, К.Тыныстановдун окумуштуулук тарабы, ал эми жаш жазуучу катары бир катар ырлары, кыска ангемелери менен таанылса, 1925-жылы Москвадан “Касым ырлар жыйнагы” ичинде “Жаңыл Мырза” поэмасы аны акын катары таанытты. К.Тыныстановдун акындык жөндөмү 1924-жылы жазылган “Манас күмбөзү” деп аталган ырынан ачык көрүнүп турат. Ырда күмбөздүн жандуу элеси берилип, көркөм каражаттар ыктуу пайдаланылган. Маселен, ырда күмбөздүн салынышы, күмбөзгө жазылган каттан тарыхты түшүнүү айтылып келип,

... Эрте-кеч тоонун жели жомок кылып,

Күмбөзгө толуп жаткан сырлар айтып.

Бул күнкү урпагынын жайын сүйлөйт,

Уйкуда жаткан эрди кайраттантып. – сыяктуу саптары эң сонун табылга болгон. Тоонун жели уйкуда жаткан баатырга бүгүнкү күндүн жайын айтып берип жатканы чыныгы метаморфоза. Табият кубулуштарына адамдык касиеттерди ыроолоп, жандандырып,

... Ала-Тоо асман менен деңгелдешип,

Көтөрүп көкүрөгүн, бой тирешип.

"Манасым эр ичинде экилтик" деп,

Талаш Айга, Күнгө теңештирип.

Капчыгай, бийик зоока, чер карагай,

Күмбөздү күзөтүшөт кезектешип.

Жылгадан туйлап аккан тунук булак,

Манастын сөзүн курат маектешип. –деп көркөм сүрөттөйт да, күмбөздүн кыргыз тарыхындагы орду баса белгиленип, жаралган доору белгисиз, күнүбүзгө оозеки жеткен, кыргыз тарыхын саптарына сыйдырган “Манас” эпосунун рухий дөөлөтү ырда жар салынган.

Жогоруда биз Касым Тыныстановдун бир гана ырын талдоого алып отурабыз. Адабий казынасын дагы теренден ача турган болсок, сөз дагы кеңири болмок. Аз жашаса да, илимде өз чыйырын салып кеткен Касым Тыныстанов өтө уникалдуу, көп багыттуу инсан. Касым Тыныстановдун илимий эмгектери, көркөм чыгармалары, Касым

Тыныстановго арналган илимий эмгектер жыйналып, топтолуп, томдуктар болуп жарыяланса, доордун курмандыгына айланган улуу инсаныбызга кылган ак эмгегибиз болоор эле деген ойдомун.

Колдонулган адабияттар:

1. Касым Тыныстанов – тарых барактарында алтын тамга менен калган инсан // <http://erkintoo.kg/kasym-tynystanov-taryh-baraktarynda-altyn-tamga-menen-kalghan-insan/>, 11.11.21.
2. Воропаева В.А. Невозможное-возможно, а возможное –должно!- Русское слово в Кыргызстане 2021/ №1–2 с.34-41
3. Поливанов, Е. Д. Киргизский героический эпос «Манас». Исследования и переводы / Е. Д. Поливанов; сост., подгот. текста, вступит. статья М. А. Рудова, вступит. статья В. М. Плоских. – Бишкек, 1999. – с.123
4. Андронов А.В. Научное наследие Е.Д.Поливанова в Средней Азии // Письменные памятники Востока, том 15, №4, 2018, выпуск 35

РАИМБЕКОВА ЧЫНАРА ЗИКИРИЛЛАЕВНА

Ош билим берүү институту

Кыргыз тили жана адабияты кабинетинин башчысы

chika2477@mail.ru

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

ВКЛАД КАСЫМА ТЫНЫСТАНОВА В КЫРГЫЗСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

KASYM TYNYSTANOV'S CONTRIBUTION TO KYRGYZ LINGUISTICS

Аннотация: Бул эмгекте Касым Тыныстановдун кыргыз тилинин алфавитин түзүүдөгү, кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө кошкон ишмердүүлүгү архивдик маалыматтар менен бекемделип берилди.

Аннотация: В данной работе деятельность Касыма Тыныстанова по формированию алфавита кыргызского языка, его вклад в развитие кыргызского языкознания подтверждены архивными данными.

Annotation: In this work, the activities of Kasym Tynystanov in the formation of the alphabet of the Kyrgyz language, his contribution to the development of Kyrgyz linguistics are supported by archival data.

Касым Тыныстанов (1901 - 6. 11. 1938) - Кыргызстандагы илимпоз жана илим пионери, кыргыз тилинин грамматикасын жаратуучу, саясатчы жана пантүркүст.

Касым Тыныстанов 1901-жылы Ысык-Көл районунун Чырпыкты айылында туулган. Ал өзү өмүр баянында жазгандай, араб алфавитинде окуганды жана жазганды атасынан үйрөнгөн. 12 жашынан 1916-жылга чейин Каракол шаарында жана Кыргызстандын Ысык-

Көл облусунун Сазановка айылында (азыркы Ананьево айылы) жалпысынан төрт жарым жыл билим алууга жетишкен.

1916-жылы Ысык-Көл кыргыздары падышалык Россияга каршы ийгиликсиз көтөрүлүштүн натыйжасында кыйратуудан качып Кытайга качышкан. Касым ата-энеси менен 1917-жылы декабрда Кытайдан кайтып келип, билим алам деген үмүт менен Караколдо калат. Ал жерде бир жарым жылдан ашык жүрүп, Караколдо андай мүмкүнчүлүк жок экенине көзү жетип, ылайыктуу окуу издеп, 1919-жылы сентябрда Караколдон Каркыра аркылуу Алма-Атага жөө жөнөйт. Ошол жерден окууга жана жол кире акысына жолдомо алып, октябрь айында Ташкентке келет да, Казак билим берүү институтунун (Казинпрос) даярдоо бөлүмүнө кирет.

Анын илимий жана уюштуруучулук ишмердүүлүгүнүн негизги жана маанилүү учурлары жөнүндө кыскача маалмат.

Архивдик материалдарга караганда, ал Казак билим берүү институтунун кенже курсунун студенти кезинде эле алгачкы кыргыз алфавитин түзүүнүн үстүндө иштей баштаган. Профессор Е.Д.Поливанов 1935-жылы жазгандай, араб графикасына негизделген кыргыз алфавитин түзүү боюнча мамлекеттик заказ «1924-жылдагы Илимий комиссиянын жигиттерине» кокусунан сунушталган эмес. Архивдик материалдардан биз ошол жаштардын арасында: О.Алиев, Б.Данияров жана К.Тыныстановдор бар экенин билүүгө жетиштик ([1], 79-б.).

Партиялык «Эркин-Тоо» газетасынын биринчи саны чыккан күн бүгүн кыргыз жазма тилинин туулган күнү деп бекеринен айтылбаса керек. Ошол жаштардын бул эмгектери алардын элине кылган өзгөчө кызматы катары бааланышы зарыл. Алар такыр сабатсыз кыргыздарды окуганды жана жазганды үйрөтүп, аларды дүйнөлүк маалымат айдыңына таанытышкан. Алардын ар биринин ысымы элдин эсинде сакталып калуу үчүн аталууга татыктуу.

Белгилүү болгондой, ар бир элдин алгачкы алфавитин түзүү өтө татаал маселе, бул тилдин грамматикасын терең билүүнү, кепте айтылган ар бир тыбыштын өзүнүн образы менен шайкеш келүүсү үчүн көп эмгекти жана көп убакытты талап кылат. Бул ойду архивдик материалдар тастыктап, анда Касым 1921-жылдан 1926-жылга чейин ушул маселенин үстүндө иштегени белгилүү болот. Бул мезгилде ал алфавиттин баштапкы вариантын өркүндөтүп, аны тактоо үстүндө тынымсыз иштеп, акырында 1924-жылы алфавитти Өкмөт тарабынан бекитүүгө даярдоого катышып, ошол эле жылы алфавитти өркүндөтүү иштерине киришкен. Ошол эле учурда орфографиянын баштапкы варианты түзүп, ал 1927-жылы Академиялык борбор тарабынан бекитилген.

1924-жылдын 20-декабрында Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун Эл агартуу бөлүмүнүн (ОНО) алдында Академиялык борбордун (АБ) ачылышында автономиялуу облустун революциялык комитетинин чечими менен Э.Арабаев академиялык борбордун төрагасы, орун басары К.Тыныстанов, катчы К.К.Юдахин дайындалган ... Академиялык борборго жүктөлгөн негизги милдеттер: Областтын илимий жана окуу-методикалык ишине жетекчилик кылуу; анын окуу программасын ишке ашырууга жана пландаштыруу иштерине жардам көрсөтүү; т.а. илимий изилдөөлөр багытында: изилдөө пландарын түзүү; Эл агартуу бөлүмүнүн илимий мекемелеринин илимий ишинин багыты; Кыргызстандын аймагында илимий изилдөөлөрдү уюштуруу; күнүмдүк турмуштун, тилдин, этнографиянын ж.б. маселелерин изилдөө; Кыргызстандын илимий коомдорунун жана илимий мекемелеринин изилдөө иштерин координациялоо; Кыргызстандын аймагында жайгашкан

СССРдин илимий мекемелеринин филиалдарын башкарууга катышуу; окуу китептерин, окуу куралдарын түзүү ([1], 2-б.)

Касымдын табигый уюштуруучулук таланты академиялык борбордун жетекчилигинде иштеген алгачкы айларында эле байкалган. Буга жеке өзү тарабынан түзүлгөн академиялык борбор менен Илимий комиссиянын (НК) иш пландары жана отчеттору, анын көпчүлүгү НКПнын комиссары болуп дайындалганга чейин сакталып калган архивдик материалдар далил. Алар комиссар болуп иштеген мезгилде ишке ашырылып, 1924-жылдын акырында Касым же кириллицага, же латын графикасына негизделген жаңы, прогрессивдүү кыргыз алфавитине өтүү керек деген жыйынтыкка келген. 1925-жылдын жазында, Касым бир катар макалалары менен чыгып сүйлөп, өлкөнүн мамлекеттик жана партиялык жетекчилигин жаңы алфавитке өтүүнүн зарылдыгына ынандырат. Анын сунушун колдоп, Кыргыз автономиялуу округунун жетекчилиги алдыда боло турган облустук илимий-педагогикалык съезддин алдында мугалимдердин алдыңкы бөлүгүнүн жана шаар активинин катышуусунда атайын жыйын өткөрөт. Касым заседаниеде доклад менен чыгып сүйлөп, жаңы алфавиттин өзүнүн долбоорун көрсөтүп, жакында официалдуу кабыл алынган алфавиттин кемчиликтерин негиздуу талдап, латын алфавитине негизделген алфавиттин артыкчылыгын кеңешменин катышуучуларына ынандыруу далилдеген ([1], 94-б.). Атайын жыйын келерки илимий-педагогикалык конгрессте «Араб алфавитин жоюу жана европалык алфавиттердин бирине өтүү жөнүндө» маселени көтөрүүнү чечет. Жаңы кыргыз алфавитинин долбоорун колдогондор менен каршы чыккандардын айыгышкан күрөшүнөн кийин съезд К.Тыныстановдун долбоорун колдойт. Съезддин резолюцияларында латын алфавитин куруунун принциптери боюнча конкреттүү тапшырмалар берилип, ошол эле учурда жаңы алфавитти киргизүүгө байланыштуу уюштуруучулук жана үгүттөө иштери каралган ([1], 85-89-б.). Белгилүү болгондой, 1925-жылы май айында болуп өткөн илимий-педагогикалык съезд аяктагандан кийин дароо эле анын чечимине ылайык жана жаштарды жаңы алфавитке үйрөтүүнү баштоо зарылчылыгы тууралуу К.Тыныстанов жетектеген «Жаңы алфавиттин достору» ыктыярдуу коомун түзүлөт. Кыргызстандын бардык булуң-бурчтарындагы анын ийримдеринин активисттери мектеп мугалимдерин жана айыл жаштарын жаңы алфавитке үйрөтүү боюнча өз иштерин башташат. Алты айдан кийин Касым алдыда боло турган биринчи бүткүл союздук алфавитке катышууга даярданат. Мындан тышкары Кыргызстанда өткөн илимий-педагогикалык конгресстин колдоосуна ээ болуп, өз элинин моралдык колдоосуна ээ болуп, аны Түркологиялык курултайга татыктуу өкүлдүк кылууга милдеттендирилет. Съезд 1926-жылдын 26-февралынан 5-мартына чейин Баку шаарында өтөт. Түркологиялык съезддин катышуучулары анын долбоорун жакшы кабыл алып, жаңы кыргыз алфавитин жактап чыгышкан. Касым «жаңы алфавит менен андан аркы позицияга ээ болуу үчүн моралдык күчтүү куралды» алып, съезддин колдоосу менен Пишпекке келгенин кийин жазган ([1], 97-б.) Касымдын баяндамасы бюллетендерде жарыяланган. Съезде анын сүйлөгөн сөзү жактыруу жана кол чабуулар менен кабыл алынган, бул угуучуларга анын сүйлөгөн сөзүн жактырганын көрсөттү. Съезд кабыл алган алфавит боюнча токтомду редакциялоо жана тиешелүү оңдоолорду киргизүү боюнча комиссиянын составына кыргыз окумуштуусу шайланып, съездден кийин дароо эле Касымдын Бүткүл союздук илимий советтин туруктуу мүчөлүгүнө кириши мунун далили болду. Жаңы алфавиттин союздук Борбордук Комитети, Комитет езунун котормо миссиясын аткарганга чейин турк тилдуу элдердин жаңы алфавитке жазуу. Демек, анын жаңы кыргыз алфавитин түзүүдөгү көрүнүктүү эмгеги аны

В.В.Бартольд, С.Ф.Ольденбург, С.Е.Малов, Б.Чобанзаде, Л.Б.Щерба жана башкалар сыяктуу Советтер Союзунун жана дүйнөнүн бир катар көрүнүктүү түркологдору менен баарлашууга алып келген. 1928-жылы Орто Азия менен Казакстанда жашаган дунгандар үчүн баштапкы алфавитин жана уйгур тилинин алфавитин жана түзгөн. Касым СССРдеги жазуусу жок элдерди жаңы бирдиктүү алфавитке которуу боюнча Буткул союздук жооптуу иште көп жылдар бою иштеп калат. Жогоруда айтылган съездден кийин бир жарым жылдай убакыт өтүп, Кыргыз Республикасынын аткаруу комитетинин Президиумунун токтому менен АССР Аткаруу комитетинин төрагасы А.Орозбековдун төрагалыгы алдында Жаңы кыргыз алфавити комитетин түзгөн ([1], 99-б.). К.Тыныстанов орун басары болуп, комитеттин түзүмүндө кыргыз жазуусун араб алфавитинен латын тамгасына которуу менен алектенген. Алар чакан топ түзүп мындан тышкары кыргыз тил илимине байланыштуу бир топ илимий изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

1928-жылы К.Тыныстановдун, Т.Айтматовдун жана башка прогрессивдүү интеллигенциянын жеке каражаттары менен «Жаңы маданият жолунда» илимий-педагогикалык журналы жарык көргөн. Бул журнал жазууну жаңы алфавитке которуу боюнча иштерди тездетүү менен гана чектелбестен, эл агартуу кызматкерлеринин илимий-методикалык деңгээлин жогорулатууда да маанилүү ролу аткарган.

1924-жылдан баштап, алгачкы алфавит бекитилгенден кийин эле Касым башталгыч мектептин алгачкы үч классынын антологиясынын алгачкы үлгүлөрүн түзгөн. Ал эми кыргыз тилинин грамматикасы башталгыч, фонетика жана морфологиядан башталып, синтаксис менен аяктаган. Анын «Морфология» (1934), «Синтаксис» (1936) деген эмгектери мектептер үчүн ченемдик туруктуу окуу китептери катары жарык көргөн. ([1], 216-220-б.) Кыргыз тилинин грамматикасы үчүн ийгиликтүү терминологиялык системаны түзгөн. Анын кыргыз тилинин теориясына илимий жүгүртүүгө киргизген терминдеринин 90%га жакыны бүгүнкү күнгө чейин колдонулат.

1937-жылдын аяк ченинде жарыкка чыга турган педагогикалык институттар үчүн грамматика окуу китеби Ошентип, ал камакка алынганга чейин грамматиканын пайдубалын түптөп гана тим болбостон, кыргыз тилинин грамматикасынын теориясынын негизин түзүүгө да жетишкен. Касымдын түпкү алфавити араб алфавитинин негизинде түзүлгөн. Ал 1921-жылдан бери, кыязы, бул боюнча иштеген. Бул алфавиттин номенклатурасын тынымсыз өркүндөтүп, тиешелүү орфографиянын негиздерин түзүп, ал 1927-ж. «Эне тилибиз» деген окуу китебин басып чыгарган. Бул окуу китеби 1928-жылы бир аз өзгөртүүлөр менен басылып чыккан. Жаңы алфавит боюнча, кийин эл «Касымов алфавити» деп атаган. Бул эки окуу китебин салыштырып көрсөңүз, алар тиешелүү тыбыштары менен бир эле алфавиттик системаны колдонушканын, бирок тамгалардын контурлары ар башка экенин көрүүгө болот. Латын графикасына негизделген «Касымов алфавити» да сарамжалдуу болуп чыкты. Бул алфавитти түзүү менен анын үстүнөн өтө көп убакыт иштегени (б.а. 1921-жылдан дээрлик араб графикасынан кийин), ошол эле учурда кыргыз тилинин грамматикасынын негиздерин түзгөндүгү менен түшүндүрүүгө болот жана анын орфографиясын иштеп чыккан. республикалык орфографиялык кеңешмеде [2] К.Тыныстанов өкмөттүн буйругу менен орус тилинде доклад жасады. Конференцияда ревизиялангандан кийин докладдын материалдары эки тилде (кыргыз жана орус) басылып чыгарылды. Чыгарма 1934-жылы КНИИнин маданий курулуштун кеңири талкуусуна жарыяланган «Кыргыз адабий тилинин жаңы орфографиясынын долбоору» деген ат менен жарык көргөн (Фрунзе: Киргосиздат 1934 – 24 б.), авторлугу менен К. Тыныстанов.

Долбоордун автору, ал «биринчи орфографиядан негизинен советтик жана эл аралык терминдерди өткөрүп берүү эрежелерин ийне-жибине чейин карап чыккандыгы менен айырмаланган» ([1], 226-б.). Бул Касымдын экинчи орфографиялык долбоору эле. Кийин ал жазгандай: «Биринчи орфография жана грамматиканы (фонетиканын бир бөлүгү жана морфологиянын бир бөлүгү) К.Тыныстанов иштеп чыгып, 1927-жылы жарык көргөн. Бул орфография Эл агартуу комиссариатынын академиялык борбору тарабынан бекитилген»([1], 222-б.). Касымовдун долбоору эки жылдык талкуудан кийин сентябрь айында болуп өткөн тил курулушу боюнча конференцияга сунушталган. 1936. Фрунзе шаарында. Бул долбоорго пунктуация эрежелеринин кыскача жыйындысы тиркелген. Андан ары ал мындай деп жазат: «... Анча-мынча өзгөртүүлөр киргизилген долбоор конференция тарабынан жактырылып, Кыргыз өкмөтүнүн бекитүүсүнө сунушталган, ал айрым жоболорду өзгөртүүдөн кийин аны 1937-жылдын башында бекитип, Москвага Борбордук Комитетке жиберген. кайра чакыртып алуу учун Эл Комиссарларынын Улуттар Советинин макулдугун алуу учун. Ошону менен бирге өкмөт да акырында кыргыз алфавитинин курамын жана тартибин эч кандай өзгөртүү киргизбестен, туруктуу деп бекитти... Ошентип, Кыргызстанда туруктуу орфография пайда болду» ([1], 228-б.). Касым орфографиясынын мындан аркы тагдыры белгилүү...

Кыргызстан 1924-жылы күзүндө мамлекеттүүлүгүн алып, Каракиргиз автономиялуу облусу деген ат менен РСФСРдин курамына кирген. 1927-жылдын жазында Кыргыз АССР Эл агартуу комиссариатынын алдында илимий борбор иштей баштаган, ал илимдин тарыхый-этнографиялык иштерин уюштуруу сыяктуу Кыргызстанга мүнөздүү тармактар боюнча илимий-методикалык иштерди жогорку деңгээлде уюштурган. Жаш мамлекет пландуу түрдө. 1924/1925 окуу жылынан башталгыч класстар менен мамлекеттик мектептерди уюштура баштаган. 1924-жылдын аяк ченинде кыргыз тилиндеги алгачкы оригиналдуу окуу китептери: Алиппе (Э. Арабаев), Окурман (К. Тыныстанов), котормочу «Арифметика» (Б. Данияровдун котормосу) ж.б. китептер чыга баштаган. Алдыда Академиялык борбордун (АК) жана Илимий комиссиянын (НК) резиденциясында дароо эле эң татаал маселе – кыргыз тилиндеги оригиналдуу жана котормо окуу китептери, ошондой эле методикалык жардамдар менен камсыз кылуу маселеси көтөрүлдү. Ушул максатта УК Терминологиялык комиссияны (ТК) жана Методикалык бюронун (МБ) уюштурган. ТКнын жетекчиси катары Касым ТС түзүлгөн алгачкы күндөн тарта анын илимий кеңешчиси жана терминологиялык сөздүктөрдү түзүүдө активдүү аткаруучу болгон. . Ошол мезгилде түзүлгөн иштин азыркы абалы компетенттүү адистердин өтө жетишсиздиги менен түшүндүрүлөт. Терминологиялык системаны кыргыз тил илиминин лексикологиясын байытуучу бөлүмү катары карап, анын предметтик терминдик системаларды түзүүгө зарыл болгон негизги принциптерин формулировкалаган. Мына ушул принциптердин негизинде 1927-жылдын жай айларында кесиптештери менен бирдикте кыргыз терминологиясынын таптакыр заманбап теориясын иштеп чыккан ([1], 227-228-б.). Окурман боюнча окуу китептерин жана грамматика боюнча оригиналдуу окуу китептерин түзүп, ал аларды гениалдуу терминологиялык система менен камсыз кылган ... Мектептердин муктаждыгы аны «көп машина» болууга аргасыз кылган. Ал жалгыз же авторлош болуп жети түрдүү предметтер боюнча: философия, коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык предметтер, ошондой эле үч бөлүктөн турган зоология боюнча терминологиялык сөздүктөрдү түзгөн. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда Зоологиялык сөздүктүн канаттуулар классына арналган үчүнчү гана

бөлүгү сакталган. Ал үч тилде: латын, орус жана кыргыз тилдеринде түзүлгөн. Сөздүктүн алгачкы эки бөлүгүнүн тагдыры белгисиз ([1], 235-б.). Белгилей кетсек, жогоруда саналып өткөн гуманитардык предметтер боюнча терминологиялык сөздүктөр коомдун окурмандарынын кеңири чөйрөсү үчүн эсептелген.

Ал тарабынан түзүлгөн жаңы алфавиттин рационалдуу системасынын негизинде терең грамматикалык изилдөө жана кыргыз сөздөрүнүн сөз айкашынын жана сөз жасоонун мыйзам ченемдүүлүктөрүн кеңири изилдөө ага тил илиминде жаңы бөлүм – морфологияны ачууга мүмкүнчүлүк түздү. Ал аныктаган грамматиканын үлгүлөрүнүн негизинде ал гениалдуу алгоритм түзүүгө жетишкен, аны колдонуу менен «техникалык таблица» деп аталган жөнөкөй жана оригиналдуу техникалык куралды ойлоп тапкан. Бул куралдын жардамы менен Касым кыска мөөнөттүн ичинде кыргыз тилинин жүз миңге жакын сөздү камтыган бай лексикасын чогулткан. Анын ичинен 56 400гө жакын сөздөрдү системалуу түрдө тандап алып, түшүндүрмө сөздүккө жана/же орусча-кыргызча сөздүк түзүүгө колдонуу максатында институтка тапшырдым. , анын ачылышы фундаменталдуу деген бүтүмгө келдим. Эксперттик комиссиянын, республиканын Эл агартуу комиссариатынын чечиминин негизинде Касым бул эмгегин акчалай сыйлык менен сыйлаган. Белгилүү полиглот профессор Е.Д.Поливанов 1935-жылы Касымдын илимий ишмердүүлүгүнө рецензиясында мындай деп жазган: «... 2) лексикологиялык тапшырмадан баштап, жолдош Тыныстанов өз алдынча жеке тилдик ой жүгүртүүдөгү лексиканы толук текшерүү үчүн оригиналдуу ыкманы (жана техникалык каражатты) ойлоп тапкан. ойлоп табуу бул чоң теориялык жана прикладдык мааниге ээ болушу мүмкүн); 3) сөздүктүн үстүндө иштөө Т.Тыныстановду морфонология деп аталган нерсеге алып келди...»([1], 248-б.).Касым НКнын башчысы катары Кыргызстандын чегинде экспедицияларды гана уюштурбастан, ишти координациялаган. Союздук борбордон жана башка союздук республикалардан Кыргызстанга келуучу биргелешкен экспедициялардын, биздин областыбыз менен байланышкан проблемаларды уйронуу. Алардын биргелешкен иши жаштарды илимий ишке даярдоого багытталган.Ал экспедицияларды пландаштыруу жана уюштуруу менен чектелбестен, лингвистикалык экспедициялардын иштерине жеке өзү катышкан: алардын иштеринин пландарын түзүп, методикалык жазууларды, экспедициянын катышуучуларына көрсөтмөлөрдү жазган. Ал өзү экспедициялардын материалдарын иштеп чыгып, системага салган. Бул материалдарды талдоонун натыйжасында илимий эмгектерди жаратып, лингвистикалык экспедициялардын материалдарын иштеп чыгуу менен кыргыз тил илиминин текстология, диалектология сыяктуу фундаменталдуу бөлүмдөрүн илимий жүгүртүүгө киргизген. Диалектологиялык изилдөөлөрүнүн негизинде кыргыз грамматикасына мүнөздүү гармониялык орфографиялык системаны түзүп, Молдо Нияздын «Датка айымы» боюнча жүргүзүлгөн текстологиялык анализи жазма тексттерди талдоонун алгачкы методологиялык үлгүсү жана иллюстративдик үлгүсү болуп калды. Касымдын системалуу, ак ниеттүү эмгегинин аркасында кыргыз тил илими, кыргыз адабий тилинин курулушу акыл-эстүү багытта өнүгүп, Касымдын системалуу жана ак ниеттүү эмгегинин аркасында кыргыз тил илими жана кыргыз адабий тилинин курулушу өнүккөн. рационалдуу багытта иштелип чыккан.

Ошондо Бүткүл союздук «Жаңы алфавиттин» Борбордук Комитетинин илимий кеңешинде аны менен бирге иштеген Брубель 1935-жылдын 10-сентябрында жазган рецензиясында «...Касым Илимий кеңештин мүчөсү жана СССР элдеринин жазма чыгармаларын жаратуу боюнча жалпы ишке жемиштүү катышкан. Тыныстанов көп кырдуу:

бир катар илимий жыйындарга жана конференцияларга катышуу, педагогикалык иштер, усулдук иштеп чыгуулар, илимий – уюштуруу жана башкаруу иштери ж.б. – изилдөө ой , анын жетекчилиги астында жемиштүү иштеген деп белгилеп өткөн.

Тиркемелер:

1. №78. Кыргыз тилинде көркөм адабиятты басып чыгаруу боюнча ВКП(б)нын Кыробкомунун Үгүт-насаат Комиссиясынын отурумунун протоколу
2. №86. К.Тыныстанов иштеп чыккан жана жыйнаган лексиканын негизинде кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн басып чыгарууга даярдоону жакшыртуу жөнүндө Агартуу Эл Комиссарынын коллегиясынын токтомунан көчүрмө
3. №92.5-класстар үчүн морфология окуу китебин түзүү боюнча к.тыныстановго тапшырма берүү тууралуу кырасринин агартуу эл комиссарынын коллегиясынын №1 протоколунан
4. №98. Касым Тыныстановдун илимий ишмердиги тууралуу сунуш-пикирлер

АЙПЕРИ КЕҢЕШ КЫЗЫ

Ош облусу, Ноокат шаарындагы Н.К.Крупская атындагы о.м. кыргыз тили жана адабияды мугалими.

Тел: 0(706) 91-77-66

ЖАҢЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ЖАРДАМЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ОКУТУУНУН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ

«Орундуу сөз, акыл эстен от салат,

Орунсуз сөз ийиниңден башты алат» дегендей, кыргыз эли - эзелтен сөз баккан эл. Орду менен сүйлөп, жөнү менен айткан, адамдын сөзүнө саресеп салып, анын ким экенин байкаган.

Ошол улуу, көп жылдык турмуш тажрыйбасынан улам пайда болуп, сөздүн кудуреттүүлүгүнөн натыйжасында тике мааниде эмес, өтмө же кыйыр мааниде колдонулган сөздөр бар: «сиркеси суу көтөрбөө», «кой оозунан чөп албоо», ж.б. Мындай туруктуу сөз айкаштарын изилдей турган лингвистиканын, анын ичинде лексикологиянын бир бөлүгү фразеология экени баарыбызга маалым.

Биздин кебибиз сүйлөмдөрдөн турат. Сүйлөмдүн курулуш каражаттары болуп сөз жана сөз каражаттары эсептелет. Биз ошол каражаттар аркылуу түзүлгөн сүйлөмдөр менен бири-бирибиз менен пикир алышабыз. Мисалы: бала, эшик, булар затты түшүндүрөт. Ал эми тартиптүү бала, жыгач эшик десек, мында заттын сын-сыпаты жөнүндө маалымат алабыз.

Ал эми тилибизде «котур ташы койнунда» «сиркеси суу көтөрбөө» «ат тезегин кургатпоо» «башы бош» дагы ушул сыяктуу сөз айкаштары жолугат. Эгерде буларды тике маанисин эске алсак, анда сөзүбүз чындыкка жатпай калат. Себеби булар өздөрүнүн түз маанисинен ажырап, айтайын дегенибизди элестүү кылып баары биригип бир маанини гана түшүндүрөт.

Булар тилибизде көркөм каражат катары колдонулат. «Ата сакалы оозуна бүтүү» (жаштык-мастык кези өтүп, токтолгон куракка келүү) Мына ушундай туруктуу сөз айкаштарын окутуунун маселелери жана анын чечилүүчү жолдору биздин негизги карай турган багытыбыз.

Туруктуу сөз айкаштарын окутуу боюнча Ж.А.Чымановдун «Фразеологизмдерди 11-класста окутуу», Р. Эгембердиевдин «Фразеологияны 11-класста окутуу», Ж. Кармышаеванын «Фразеологизмдерди окутуу» аттуу илимий эмгек, макалаларынан башка көзгө басарлык методикалык колдонмолор азырынча чыга элек. Мунун себеби биз сөз кылып жаткан тема мектеп курсуна кеч киргендигинен көз каранды болсо керек.

Анткени лексикологиянын бул бөлүмү «Кыргыз тилинин программаларына» 80-жылдары гана киргизилген.

Кыргыз тилинин окуу программасында фразеологизмдерди окутууга 6-класс үчүн жазуу иши менен биргеликте 4 саат, 11-класста кеңейтилген таризде 8 саат каралган.

Ошентип жалпы алып көргөндө мектеп окуучусу 12 саат фразеологизмдер жөнүндө маалымат алат. Мына ошол сааттарды мугалим эң оболу темаларга туура бөлүштүрүүсү талап кылынат. Мында көңүлгө алуучу жагдай -окуучулардын курак-жаш өзгөчөлүктөрү. 11-класста фразеологизмдер жөнүндө маалымат көп, бирок бөлүнгөн сааты аз болгондуктан окуучуга 6-класста алган билимдерин кайталап өтүү убакытты текке кетиргендик болуп калат, болгону 1 саатын жалпы эске түшүрүүгө жумшаса жетиштүү.

Сабакка киришпей жатып мугалим өзүнө максат кое билиш керек. «Эмнени окутам?» «Кантип окутам?» «Жыйынтыгы кандай болот?» Фразеологизмдерди окутуунун максаты жөнүндө методист Ж.Чыманов: «Менин бекем ишенимимде, фразеологизмдерди окутуунун негизги максаты – мектеп окуучуларын туруктуу сөз айкаштарынын кептеги ролун так аныктай алууга, аларды өз сөзүндө орундуу колдоно билүүгө үйрөтүү, мүмкүн болушунча көбүрөөк билүүгө, кызыгууга көнүктүрүү»¹-деп эскертет.

Окутуунун технологиялары өркүндөп жаткан мезгилде жогорку методист койгон максатка кантип жетсе болот? Демек, биздин теманын актуалдуулугу ушунда.

Мурдагы ОшКӨУнун кыргыз тилчи мугалими Ж.Кармышаева өзүнүн «Фразеологизмдерди окутуу» аттуу илимий эмгегинде «...окуучуга, тилибизде көркөм каражат катарында колдонулган туруктуу сөз айкаштарын фразеологизмдер» деп айтуу менен бирге, аларга тиешелүү болгон төмөнкү өзгөчөлүктөрдү жеткирүү керек деп эсептейт:

- ✓ Кепте даяр материал катары колдонулушу;
- ✓ Компоненттүүлүгү;
- ✓ Маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы;
- ✓ Образдуулугу;

Булардын ар бирин чечмелеп, түшүндүрүү талап кылынат².

Мугалим фразеологизм, анын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк берип бүткөндөн кийин, алардын өз ара маанилик жактан бөлүнүшү жөнүндө түшүндүрмө берүүсү керек.

Окуучуларга мындай туруктуу сөз айкаштарынын окутуунун жана анын жогоруда аталган өзгөчөлүктөрүн түшүнгөн окуучу, туруктуу сөз айкаштарын эркин сөз айкашынан, татаал сөздөрдөн, жана өтмө мааниде колдонулган башка тилдик бирдиктерден ажырата алат. Ошону менен катар анын ар кандай өзгөчөлүгүн түшүнгөн бала аны өзүнүн жазуу жана оозеки кебинде колдонууга тырышат аны менен гана чектелбестен, кыргыз тили боюнча билими тередеп мугалим жогоруда фразеологизмди окуутудан мурун өзүнүн алдына койгон максатына жетет. Ал кийинки турмушунда ушул жогорку өзгөчөлүктөр менен жолуккан сөздөрдү фразеология экенин өзүнөн башка жолдошторуна айтып берүүгө жетишет.

Фразеологизмдер менен макал-лакаптар өз ара карым-катышта экендигин айтуу менен бирге, алардын ортосундагы окшош жана айырмалуу жактарында айтып кетүү зарыл. Экөөнүн ортосундагы жакындык – кепте даяр материал катары колдонулушу; ал эми айырмачылыгы – бири өз ара компоненттүү, образдуу, эмоционалдык-экспрессивдик мааниге ээ, лексикологиянын объектисиндеги туруктуу сөз айкашы болсо, экинчиси бир

¹ Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. -Бишкек: «Турар», 2009. - 50-бет.

² Ж. Фразеологизмдерди окутуу// Ош МУнун жарчысы. Филол.к, профессор Ж.Шериевдин 70 жылдыгына арналган илимий практикалык конференциянын эмгектери. – 2004.- №3, 59-бет.

нече кылымдык тажрыйбадан улам айтылып калган, тыянактуу интонацияга ээ, өз ара сүйлөм мүчөлөрүнө ажыраган, тарбиялык мааниси курч бир бүтүн сүйлөм экендигин баса белгилөө керек. Сырттан караган инсанга да фразеологизм менен макал-лакаптын бир эмеситиги аларды айтууда да, колдонууда да айырмачылыктар бар экени байкалбай койбойт. Окуучулар өздөрү деле андай алышат болгону аларда чаташтыруу кезигет. Ошондуктан мугалим бул экөөнүн ортосундагы окшоштуктар менен айырмачылыктарды оозеки гана түшүндүрүп тим болбой аларга мүмкүн болсо ар бир окуучуга мисал түздүрүп аларды эмне себептен макал, же фразеологизм экенин аныктатып, өздөштүргөндөн кийин оозеки суроо-жооп менен бышыктап, кептеги ордун аныктоого жетишсе болот. Мындай учурда мугалимден талап кылынган нерсе кылдат мамиле, анткени мындай жооптуу ишке кайдигерлик кылуу же кош көңүл мамиле менен көз жаздымда калтыруу окуучунун фразеологизм жөнүндөгү маалымат алуусуна бир кыйла тоскоолдук кылат.

Мектеп окуучулары үчүн түзүлгөн программанын негизинде 6-класстын окуу китебинде айрым мүчүлүштүктөр кетирлиген. Анткени дал ошол С. Үсөналиев тарабынан түзүлгөн китепте фразеологизмдерге макал-лакаптарда кирет деп жазат. Мындай маалыматты окуган окуучууга бир топ жылдан кийин 11-класс болгонунда экөөнүн ортосунда айырмачылык бар экендиги жана ошол эле учурда экөөнү бир деп айтуу туура эмес экендиги жөнүндө маалымат берилет. Демек, мындан башы айланган окуучу кайсы бирине ишенет. Ушундай баш аламандыктан улам мектеп окуучусунун сабакка болгон кызуугусу жоголот. Же мугалимге же мектеп китебине ишенүүсүн билбей кыйналат. Бул да болсо окуучунун сабакты начар өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзөт.

XXI кылым техниканын, технологиянын өсүүсүнүн кылымы экени айтпаса да маалым. Коомдо жашап туруп коомдон ажырап жан сактоо мүмкүн болбогондой эле бардык нерсе электрондошуп, окуучунун колунда кол телефон, үйүндө компютери болгон заманда окуучуну булардан ажыратып «сабак окуу», «көнүгүү иште», «көчүрүп жаз», «окуп келип түшүнүгүндү айт» сыяктанган тапшырмаларды бере албайбыз, биз берген тагдырда да окуучу мындай тапшырмаларды аткарууга мойну жар бербейт. Ошондуктан алар китепке кызыкпайт китеп окубайт деп өкүнүп алар менен кайым айтышып жөнү жок убакытты өткөрүүнүн кажети жок. Андан көрө ошол окуучу кызыга турган, ал маалыматка ээ боло ала турган жаңы нерселерди ойлоп таап алардын кызыгуусун артыруубуз керек. Биз төмөндө сунуш кылуучу ыкмалар негизинен окуучуларды элестүү билим алуусуна, аларды андан ары да турмушунда кеңири колдонуусуна жазуу жана оозеки кебин өстүрүүдө манилүү жардам берүүгө, жадатмалуу сабактан арылып кадимки салтуу сабактардын өз принцибин жана формасын танбай туруп жаңы ыкмаларды алар менен биргеликте айкалыштыра колдонууга багытталат

Бүгүн интернет ар бир окуучунун колунда болгондой деңгээлге көтөрүлдүк. Ошондуктан аталган тема боюнча да мугалим атайын кошумча тапшырма катарында колдонууга багыт сайттарды берсе болот (М: Кыргыз тили kg, Акуноба kq ж.б).

Биз жогоруда эмгегин атаган методист Ж.Чыманов фразеологизмдерди окуу тууда үйгө бериле турган тапшырманы атайын компютерден басылып, актай баракка жазып фразеологизмдерди өзгөчөлөнтүп кара шрифт менен белгилеп берүүнү сунуштайт. Муну болсо төмөндөгүдөй жол менен түшүндүрөт:

«Тапшырманын тексти дептерге жазылбай, атайын компютерге терилип, ар бир окуучуга таратылып берилиши төмөнкүдөй кошумча кызмат аткарат:

- Окуучунун тапшырманы аткарууга болгон жоопкерчилигин күчөтөт;

- Компьютерде терилген текст ата-энени ага олутуу жана жоопкерчиликтүү мамиле жасоого мажбурлайт;
- Атайын жазылган текстти окуган ата-эне баласынын мектепте кыргыз тили боюнча кандай билим алып жаткандыгы менен кабардар болот;
- Кара тамга менен терилген айрым туруктуу сөз айкаштарынын маанисин аныктоодо кыйналган же түшүнбөгөн ата-эне кыргыз тилин окуу, өздөштүрүү канчалык татаал экендигин баамдайт;
- Жогоркулардан улам ар бир ата-эне баласына жардам берүүгө чын ыкласы менен аракет кылат.»⁵.

Көрсөтүлгөн усулдар менен катар мектеп практикасында колдонууга ылайыктуу жана бүгүнкү заман талабына шайкеш келе турган бир нече ыкмаларды сунуштоого болот.

- Кадимки ватманга көздүн, баштын, ооздун ж.б.заттардын сүрөтүн тартуу менен алардын айланасына мына ошол сөздөр катышкан фразеологизмдерди жазып мисал келтирүү. Мисалы:

көз айрыбоо; көз таштоо, көз артуу,
көз албоо; көз жазгыруу, көз ирмебөө ж.б. Ушундай эле тапшырмаларды «баш», «ооз» деген сөздөрдүн мисалында окуучулардын өздөрүнө таптырууга болот.

-Атайын телевизор жана видеонун жардамында фразеологизмдердин тике маанисин ролдоштуруп аткартып, аны окуучуларга көрсөтүп, өтмө маанисин таптыруу. Мындай ролдорду балдардын өздөрүнө аткартса, жогоркудай видео материалды окуучуларды сабакка психологиялык жактан даярдоо, көңүлүн топтоо максатында колдонсо да жакшы натыйжа берери бышык.

- жогоркудай ролдорду аткаргандан кийин окуучуларга атайын илимпоздордун, тилчи окумуштуулардын, профессор илим таануучулардын жардамында биз жогоруда ролдоштуруп тике маанисинде көргөн сөздөр чын эле ошондой колдонулабы же өтмө мааниси барбы? Өтмө мааниде кандай колдонулат.

Ал сөз көбүнчө кимге жана кайсыл убакта айтылат, кандай учурда колдонулат, кандай сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдөн куралгандыгы жөнүндө айтырууда сабак өтүүдө мугалимге бир эсе жардам болсо экинчи бир жагынан ошол окуучунун тилчи профессорлордон билим алуусуна жана аларды эсинде бекем сактап калуусуна шарт түзөт.

-Материалды окуу китеби менен гана чектелбей, ага карата түрдүү кошумча тапшырмаларды берүү менен бышыктоого болот. Мисалы, фразеологизм сөздөргө ребус жасатуу, туруктуу сөз айкаштары менен куттуктоо катын жазуу, же адамдардын мүнөздөрүн фразеологизмдер менен айтуу («Адамдагы мага жаккан жана жакпаган сапаттар » деген темада эссе же дил баян жазуу) ж.б. Анткени күн сайын эле эреже жаттап, көнүгүү иштөө дээрлик окуучулардын басымдуу бөлүгүн тажатары анык кеп.

- Окуучулар күнүмдүк жашоосунда колдонуп жүргөн кадимки кол телефонунун моделинде сабак өтүү. Б.а., компьютерге уюлдук телефондун сөлөкөтүн кошумча кызматтары менен кошо жайгаштырып, аны проектордун жардамында экранга чагылдыруу менен фразеологизмдерге байланыштуу окуу материалынын тапшырмаларын, сабактын

⁵ Чыманов Ж.А. Фразеологизмдерди 11-класста окутуу// Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. Серия -1.- Бишкек, 2008.- 196-207-б-р.

структурасын андагы кошумча кызматтарга салыштырып түшүндүрүү. Сунуш кылынган ыкма тема боюнча окуучулардын элестүү билим алуусуна шарт түзөт.

-Мугалим 11-класста фразеологизмдерди окутуп жатканда милдеттүү түрдө окуучуларды фразеологиялык сөздүк менен иштөөсүнө көндүрүү керек. Бул окуучунун сөз байлыгынын өсүп, фразеологизм сөздөрдү кебинде ыктуу колдонуусуна өбөлгө болот. Окуучунун сөздүк менен иштесүү жана ошол эле учурда бир эле фразеологизм сөздүн маанисине шайкеш келе турган анын синонимин, антонимин таптыруу да сабак өтүүдө оң натыйжасын берет. Сөздүк менен аткарылуучу жумуштар айрым мектеп мугалиминин практикасында кездеше бербей көз жаздымында калып көмүскө иретинде эле келе жатканы өтө өкүнүчтүү жагдай. Эгер мүмкүн болсо бөлүнгөн 8 сааттын толук 1 саатын сөздүк менен болгон жумушка жумшоосу керек. Анткени кадимки сабакта көнүгүү иштөө менен чектелген окуучу мындан кругозорунун өсүшүнө шарт түзүлөт.

Ошентип илимий ишибизди жыйынтыктап жатып, корутундуу катары төмөнкү ойлорду айтар элек. Мугалим эң оболу чыгармачылык менен иштей билиш керек. Демейде салттуу сабакты ар бир эле мугалим өтө бериши ыктымал. Бирок окуучуларды жадатып алышы же кыргыз тили предметинен көнүлү сууп калышына алып келиши мүмкүн. Негизинен окуучу мугалиден күн сайын жаңылык күтөт. Ал ойлогондой жаңы ыкмалар менен сабак өтө алса гана анын сабагынан кызыгуусу соолгундабайт тескерисинче ага болгон кызуугусу артат. Балким башка тилдик каражаттарга караганда кепте көбүрөөк колдонулгандыгы үчүн да бул теманы окуучуга жеткирүү негизгилерден болоттур. Жогоруда сунуш кылынган усул-ыкмаларды фразеологизмдерди окутуу сабагынын жараянында орундуу пайдалануу аркылуу сабакка коюлган максатты толук кандуу жүзөгө ашырууга, окуучулардын сөз байлыгын, кеп маданиятын жогорулатууга болот. Сүйлөшүү кебинде фразеологизмдерди эркин колдонууга жана анын макал-лакаптардан болгон айырмачылыктарын андай билүүгө жетишет, эң негизгиси сөз байлыгы өсүп, көздөгөн максат толук кандуу аткарылат.

Жыйынтыктап айтканда мугалим жогорку ыкмаларды өз сабагында ыгы менен колдонуп окуучунун сабакка кызыгуусун арттыра алса, кандай шарт экенине карабай ар бир фразеологиянын бөлүмдөрүнө анын өзгөчөлүктөрүнө жана башка тил бирдиктеринен, сөз айкаштарынан болгон бөтөнчөлүктөрүн окуучуга жеткире алса, анда окуучуну эч кандай мажбурлоонун кажети калбайт. Алар бул теманын кызыктуулугун өздөрү эле аңдап өзүнөн-өзү тартылат деген ишеничтебиз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы.- Бишкек: «Турар», 2009.- 28-69-беттер.
2. Чыманов Ж. Кыргыз тили: Окуу методдору(Окуу куралы).- Бишкек, 2007. -100-бет.
3. Чыманов Ж.А. Фразеологизмдерди 11-класста окутуу// Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. Серия -1.- Бишкек, 2008.- 196-207-беттер.
4. Эгембердиев Р. Фразеологияны 11-класста окутуу: Мугалимдер \ч\н методикалык колдонмо. - Бишкек : «Мектеп», 1992.- 56-бет.
5. Кармышаева Ж. Фразеологизмдерди окутуу//Ош МУнун жарчысы. Филол.и.к., профессор Ж.Шериевдин 70 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын эмгектери.-2004. №3, 59-61-беттер.

6. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. Оңд. толук. 2-бас.- Ош,2010.- 257-бет.
7. Абдувалиев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфография. Графика жана орфография. Лексикология жана Фразеология.
8. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү Фрунзе,1980. 323-бет.

УДК 37.013.32

БАКТЫБЕК КЫЗЫ АЙСУЛУУ

Магистр

Ош мамлекеттик педагогикалык университети

kamytova.96@list.ru

КЫРГЫЗСТАНДЫК АЧЫК БИЛИМ БЕРҮҮ РЕСУРСТАРЫНА АНАЛИЗ

АНАЛИЗ ОТКРЫТЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ КЫРГЫЗСТАНА

ANALYSIS OF KYRGYZSTAN OPEN EDUCATION RESOURCES

Аннотация: Ар бир эле тармак өзүнүн маалымат агымына ээ. Алардын ичинен билим берүү тармагы мамлекеттик жана экономикалык кырдаалга түздөн-түз пропорциялаш. Мектепте, ЖОЖдо билим берүү канчалык кыйынчылыкты жараткан сайын, ошол тармакта изденүү ошончо күчтү талап кылат.

Аннотация: В каждой сети свой поток информации. Из них система образования прямо пропорциональна состоянию и экономической ситуации. Чем сложнее учиться в школе или университете, тем больше усилий требуется для поиска в этой области.

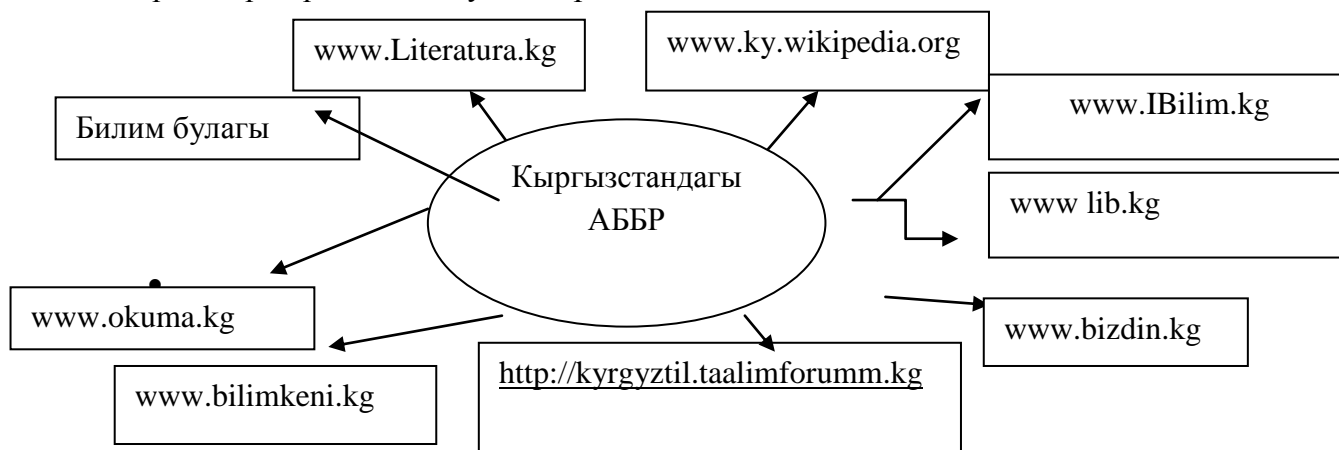
Annotation: Each network has its own flow of information. Of these, the education system is directly proportional to the state and economic situation. The more difficult it is to study at school or university, the more effort it takes to search in this area.

Түйүндүү сөздөр: билим берүү, ЖОЖ, АББР, сайт, китеп кана.

Ключовые слова: Знание, ВУЗ, ОРЗ, сайт, библиотека.

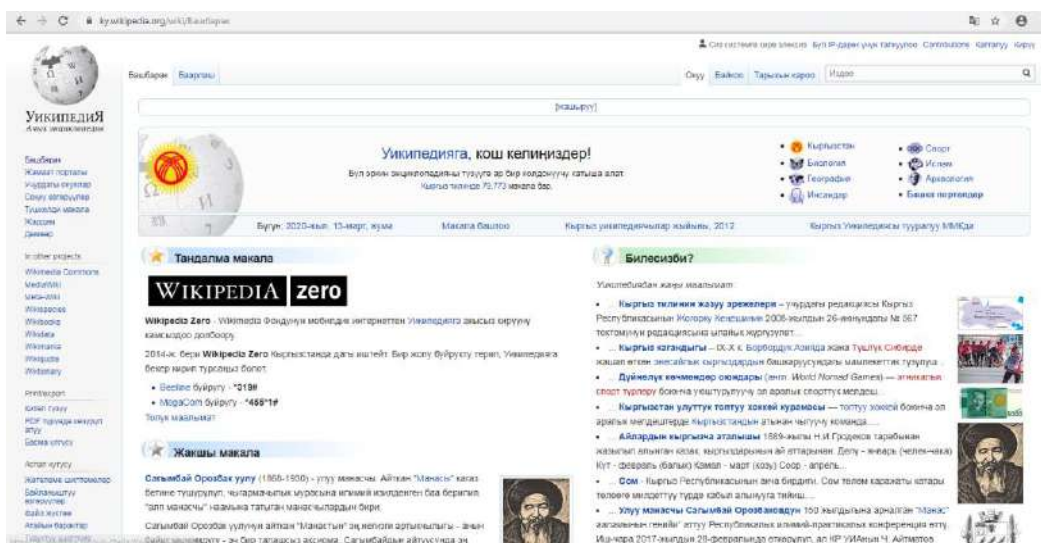
Key word: Education, University, ORE, sait.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда төмөнкүдөй ачык билим берүү ресурстар бар. Алардын ар бирине токтолуп өтөлү.

<https://ky.wikipedia.org> - **Кыргыз тилиндеги** Уикипедия — **Жер** шаарынын бүткүл тилдериндеги бир бүтүн энциклопедия түзүү максатын көздөгөн көп тилдүү проекттин бир бөлүгү.

Уикипедияда борбордук редакциялык кеңешме дагы, башкы редактор дагы жок. Ал болгону дүйнөнүн туш тарабындагы ыктыярчылар тарабынан колдоого алынып, толукталып жазылып дээрлик толугу менен башкарылып турат. Уикипедия жүз-миңдеген кайыр кылып берүүчүлөр тарабынан демөөрлөнгөн жеке менчик коммерциялык эмес мекемеге таандык. Уикипедия жарнамасыз жана акысыз сервис болуп саналат, жана андагы бар маалыматты ким болсо издей алат. Башка маалыматтар менен катар эле бул сайттан билим берүү багыты боюнча да кыргыз тилиндеги көптөгөн маалыматтарды тапса болот.

www.kyrgyzstansi.org - виртуалдуу кыргызча илимий китепкана. Ал мугалим, студент, илим изилдөөчү, лаборант, илим-технологиясына ачылыш жасагандарды, илимий жактан камсыз кылып, институт жана университеттерге кызмат кылат.

<http://lib.kg/ky/> - “Ачык китепкана” – бул эркин пайдаланууга гана эмес, ачык лицензия алдында таратылуучу көптөгөн материалдарды табууга жана ушул материалдарды өзгөртүүгө жана кайра иштеп чыгууга укук берген жер. Силер сайттан мектеп окуу

куралдарын, китепканалардын архивинен сейрек кездешүүчү китептерди, диссертацияларды таба аласыңар. Бардык материалдардын электрондук түрүн жүктөп алууга болот.

<http://bizdin.kg> - Сайт 2009 ж. Аяк Оона айында түптөлүп башталган. Жеке жарандардын демилгеси менен өз каражаттарына уюштурулган. Китепканабыздагы эң биринчи китеп Сагымбай Орозбак уулунун айтуусундагы [Манас эпосу](#) болгон. [Манас эпосунун](#) электрондук вариантын интернетке эң алгач чыгарган биздин китепкана болгондугун сыймыктануу менен айта алабыз. 2010 жай айларында китепкананы жеке сүйөрмандык иштен туруктуу негизде өнүгүүчү долбоорго айландыруу максатында "Биздин Мурас" коомдук фонду түзүлгөн. Андан бери конушту өнүктүрүү иштерин "Биздин Мурас" фонду алып барууда. Сайттын максаты – кыргыз тилиндеги мазмундардын (китеп, чыгарма, макала ж.б.у.с.) жетиштүүлүгүн арттыруу аркылуу кыргыз тилинин өнүгүшүнө салым кошуу. Бул сайттан информатикага тиешелүү кыргыз тилиндеги маалыматтарды тапса болот.

Сайттын картасы | Биз жөнүндө | Жанылыктар | Дүйнө KY RU EN Кирүү Катталуу

BIZDIN.KG

Китептер | Аудио | Видео | Инсандар | Q Издоо

Bizdin.kg сайтына кош келиңиздер!

Мага жакты!

Like 3.6K Share

Авторлор рейтинги

1. Саякбай Каралаев (165720)
2. Төлөгөн Касымбеков (144355)
3. Сагымбай Орозбак уулу (115812)
4. Акунова А.Р. (112876)
5. Исак Бекбоев (101178)
6. Альжуп Осмонов (97067)
7. Нуржамал Ибраева (74861)
8. Р.К.Буйлякеева
9. А.Р.Алымсатарова
- 3.К.Момунсулова (73173)
9. Анна Фатиева (50117)
10. Наталья Цуканова (60117)

Алыркы жанылыктар

Орто мектептин бардык класстары үчүн окуу материалдар

Урматтуу окурман, мектеп окуучулары үчүн окуу материалдарды ушул сайтка чогултуп, жарыялап жатабыз. Окутуу орус жана кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин, 1-класстан 11-класска чейинки окуу китепте...

Кененилик

1 2 3 4 5

Новые книги этого учебного года

GCFLeamFree.org сабактар кыргыз

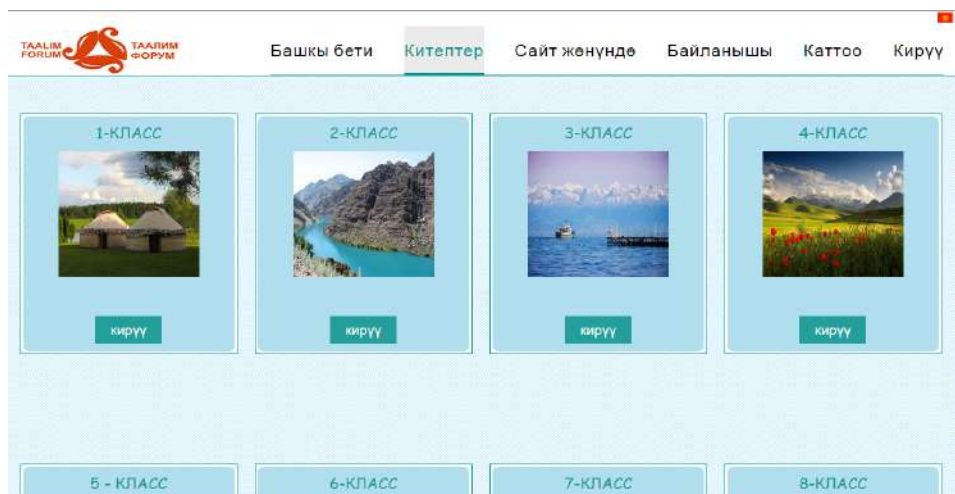
Радлов. Образцы народной литературы

Радлов. Образцы народной литературы

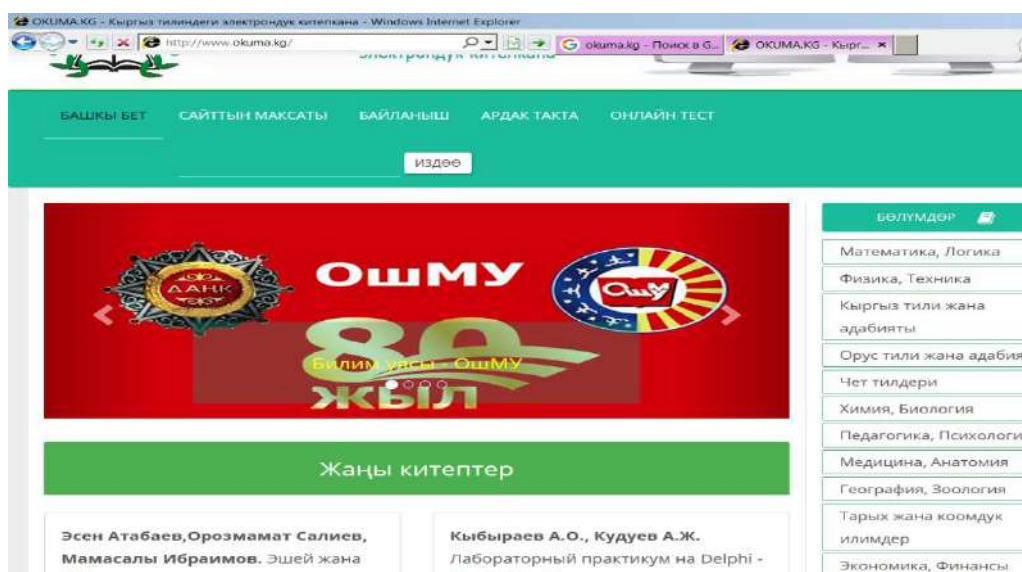
Радлов. Образцы народной литературы

<http://www.bilimkeni.kg/> 2010-2012 жылдары АКШ мамлекеттик департаментинин тапшырыгы боюнча АЙРЕКС уюму тарабынан түзүлгөн. 2012-жылдын ноябрь айынан баштап “Steps to Success” бейөкмөт уюмуна таандык. Билимкени Академиясында кыргыз тилиндеги 700дөн ашык видеосабак жана башка ресурстар камтылган. Мектеп программасынын 12 предмети боюнча даярдалган видео сабактарды камтыйт. Алар: алгебра, геометрия, химия, биология, физика, кыргыз тили жана адабияты, орус тили жана адабияты, англис тили, астрономия, тарых, география жана экономика предметтери.

<http://kyrgyztil.taalimforum.kg> «Таалим-Форум» коомдук фонду 2006-жылдын май айында, мугалимдердин демилгеси менен түзүлгөн. Фонд билим берүүдөгү новатордук методдорду чет элдик жана аймактык мекемелер менен биргеликте семинарларды, форумдарды, тегерек столдорду, жолугушууларды, көргөзмөлөрдү өткөрүү аркылуу жайылтууну ишке ашырат. Чет элдик жарандар, мектеп окуучулары (1-класстан, 8-класска чейин) деген эле кыргыз тилин үйрөнгүсү келгендер үчүн абдан ыңгайлуу сайт. Ар бир класс үчүн өзүнчө китеп жана ал китепте категориялар, категорияда темалар камтылган. Темалар интерактивдүү диалог, сүрөттөр, видеолор, тексттер, тесттер, боштуктарды толтуруу, туура/ката табуу, кроссворд, уңгу мүчөлөрдү ордуна коюу сыяктуу модулдарды камтыйт. Окулган китептер темалар боюнча статистика жүргүзүлөт.

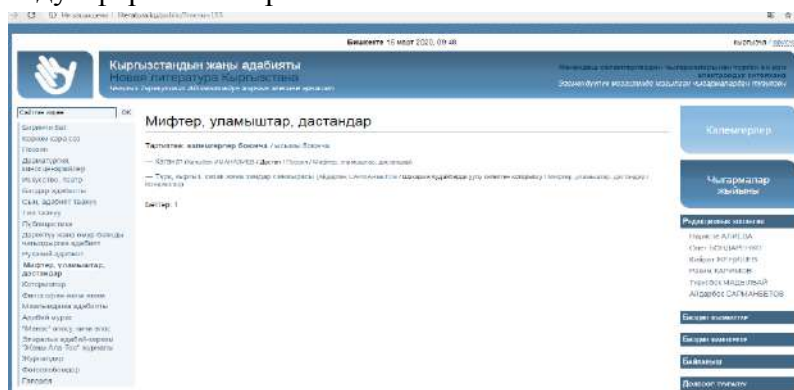

<http://www.okuma.kg> – Кыргыз тилиндеги электрондук китепкана. Мындан информатика багытындагы китептердин электрондук варианттарын тапса болот. [okuma.kg](http://www.okuma.kg) сайты М. Мамаюсуповдун жеке демилгеси аркылуу, кыргыз тилиндеги окуу китептердин ачык электрондук китепканасы катарында ачылып, “Агартуу Академиясы” фонду демилгелеген долбоор аркылуу, Сорос – Кыргызстан фондунун «Маалымат» программасынын алкагында бөлгөн каражатына, 2017 – жылдын 20 – майында кеңейтилип түзүлгөн. Электрондук китепканада, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларда КР Билим берүү жана Илим министрлиги тарабынан бекитилген сабактар боюнча жазылган окуу китептер менен катар, окуучулардын дүйнө таанымын кеңейтүү багытында жазылган эркин авторлордун илимий – популярдык жана көркөм адабияттарынын электрондук варианттары жайгаштырылат. Электрондук китепканага коюлган китептердин айрымдары акысыз окулат жана көчүрүлөт. Айрымдары Кыргыз Өкмөтү кабыл алган «Автордук жана чектеш укуктар жөнүндөгү» токтомунун (5. 08. 2008 – ж., № 197) негизинде акысыз окулганы менен, автордун макулдугусуз көчүрүп алууга жана пайда алуу максатында көбөйтүп сатууга чектөөчү программа менен корголгон. Коомдо талаш – тартыш маселелерди жаратпоо үчүн саясий жана диний багыттагы адабияттар жана макалалар жайгаштырылбайт.

www.kyrgyzinfo.ru/- студенттер, окуучулар үчүн кыргызча текст, макал, эпостор, көркөм адабияттар, жөө жомоктор, каада-салттар камтылган.

www.Literatura.kg- бул сайт кыргыз жана орус тилдериндеги поэзия, драматург, киножааты, публицистика, философия ж.б адабиятты камтыйт. Көркөм адабиятты электрондук форматта жарыялайт.

БИЛИМ БУЛАГЫ

Издөө Түйүнүзү сөздү издеңиз KG

Главная

Негизги

Англис тили

Биология

География

Тарых

Кыргыз адабияты

Математика

Дүйнөлүк адабият

Физика

Химия

Билим булагы порталы

Билим берүү ресурстары үчүн мультимедиалык комплексти даярдоо боюнча Билим берүү жана илим министрлиги өткөргөн тендерде Билим берүү демилгелерин колдоо фонду утуп алган. Учурда фонд тарабынан “Билим Булагы” деп аталган порталда 5-9-класстардын окуучулары үчүн кыргыз, орус тилдеринде математика, физика, химия, биология, география, тарых, дүйнөлүк жана кыргыз адабияты, англис тили боюнча кошумча электрондук билим берүү ресурстары даярдалууда. Электрондук курстар окуу китептерин жана методикалык колдонмолорду кайталабайт, тескерисинче аларды толуктайт, иллюстарциялайт, маалымат менен байытат, тигил же бул кубулушту изилдөөдө жаңы кадамдарды сунуштайт. Фонд бул багыттагы ишин ушул жылдын 1-августунда баштаган. Өткөн жылдын аягында алгачкы кыскаметраждуу видеофильмдерин сунуштап, тийиштүү адистердин талкуусуна койду. Долбоор жергиликтүү билим берүү тармагынын адистери жана маалымат технологияны мыкты билген адистер тарабынан ишке ашырылууда.

<https://ibilim.edu.gov.kg> пилоттук долбоору. Тажрыйбалуу мугалимдер менен маалымат технологиясы боюнча адистер биргелешип, мектептердин башталгыч класстарына 7 сабак боюнча электрондук программалык-методикалык комплексти кошумча билим берүү ресурсу катары иштеп чыгышты. Аталган билим берүү комплексин Кыргыз билим берүү академиясынын эксперттери карап чыгып, КББАнын окумуштуулар кеңешинде бекиткен. Материалдарды көз карандысыз эксперттер карап чыгып, оң баасын беришкен. Окутуу материалдары республикабыздын кыргыз жана орус тилдеринде окуган мектептердин башталгыч класстарынын окуучуларына арналган, билим берүү стандарттарына жана окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык келет.

Ресурстарга кирүүнүн жолдору жана тажрыйбадан өткөрүү

Электрондук ресурстардын билим берүү комплекси интернетке кыргыз жана орус тилдеринде коюлган ага www.ibilim.kg дареги менен кирүүгө болот. Кирүү акысыз жана каттоону талап кылбайт. Иштелип чыккан материалдар башталгыч класстын мугалимдерине, окуучуларга жана алардын ата-энелерине пайдалуу. КРнын Билим берүү жана илим министрлигинин демилгеси менен республикабыздын 60 мектеби тандалып алынып, мультимедиялык китепканалар менен жабдылууда. Бул мектептердин башталгыч класстарынын мугалимдери иштелип чыккан электрондук ресурстарды сабактарда колдонуунун жолдорун бет ачарларга катышып үйрөнүштү. Мектептердин жетекчилери менен жолугушуулар өткөрүлүп, талкуулар жүргүзүлдү. Аталган 60 мектептин мультимедиялык китепканалары интернетке кошулбай эле пайдаланууга боло турган мультимедиялык комплекстин оффлайн версиясын алышат. Мультимедиялык комплексти мугалимдер компьютер менен ноутбуктарга толук көчүрүп ала алышат.

Окуу комплексин 60 мектепте тажрыйбадан өткөрүү иши 2018-19-окуу жылында башталат.

Кыргызстандагы аты аталган ачык билим берүү системаларын колдонуу бүгүнкү күндө коомчулукта актуалдуулукка ээ болуп жатат десем жаңылышпайм. Себеби, 2019 жылы Кытай Республикасында чыккан **COVID-19** корона вирустун пайда болушунан Кыргызстанда гана эмес бүткүл дүйнөдө бардык тармака (билим, илим, маданият жана

экономика) карантин жарыялангандыгы анык кеп. Бирок, карантинде билим берүү тармагында мугалимдердин окуучу-студенттердин окуу ишмердүүлүгү токтоп калган жок. Кыргызстанда дистанттык (аралыктан) билим берүү жогоруда аталган ресурстар аркылуу жүргүзүлдү. Өз убагында дистанттык негизде окутуу менен сабактар үзгүлтүккө учурабастан, кайтарым байланыш ишке ашырылды. Билим АКИpress-билим берүү жана илим министрлиги 8-апрелде баштала турган дистанттык режимде билим берүү үчүн төмөнкү интернет-ресурстарды сунуштады.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. Болочок мугалим мектептен даярдалууга тийиш // Кут билим гезити. 15.05.2015. <http://kutbilim.kg/2015/05/15/>, (Алынган датасы: 30.04.2019).
2. Д. Султанкулов. Аты аталган макала. Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi May 2019 • 3 (1) • 132-165 141
3. Методикалык сунуштар (Metodikalik sunuřtar) // Кут билим коомдук-саясий гезит. №24-25. 18.07.2008. 5-б.
4. Өлкө келечегине, көзкарандысыздыгына доо кетирген эмне? // Агым. №23. 12.06.09. 10-б. Султанкулов. Д.
5. 2012-2020-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясы. Бишкек 2012.

ДЖУМАЕВА ЖАННАТ ТУРГУНБАЕВНА

Ош мамлекеттик педагогикалык университети, ф.и.к., доцент
zhannat-1984@mail.ru

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ

ЯЗЫК СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ ТУРКОВ

THE LANGUAGE OF MEDIEVAL WRITTEN MONUMENTS OF THE TURKS

***Аннотация.** Макалада жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун орто кылымдардагы түрк элдеринин орток мурасы болгон Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгү жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанын тили тууралуу илимий көз караштары берилди. Жазуучунун аталган мурастардын тили тууралуу ойлору тарыхчы, тилчи, түрколог окумуштуулардын пикирлери менен салыштырылып, талдоого алынды.*

***Аннотация.** В этой статье дано лингвистические анализы писателя Тугельбая Сыдыкбекова о языке средневековые общее наследие тюркских народов, как “Дивани лугат ит-тюрк” Махмуда Кашгари и «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагуна. Лингвистические взгляды писателя были анализированы сопоставительном с взглядами историков, тюркологов и других ученых.*

***Annotation.** In this article, linguistic analyzes of the writer Tugelbay Sydykbekov about the language of the medieval common heritage of the Turkic peoples are given, such as "Diwani lugat*

it-turk" by Mahmud Kashgari and "Kutadgu bilig" Zhusup Balasagun. The linguistic views of the writer were analyzed comparatively with the views of historians, Turkologists and other scientists.

Ачкыч сөздөр: түрк элдери, орток мурас, Түгөлбай Сыдыкбеков, Махмуд Кашгари, сөздүк, мурастардын тилин изилдөө, тилдик фактылар, “Дивани лугат ит-түрк”, түрк тилдери, макала, сөздөрдүн мааниси, тыбыштык түзүлүш, Жусуп Баласагын, “Кутадгу билиг” дастаны, Орхон-Енисей эстеликтери.

Ключевые слова: тюркские народы и их общее наследие, Тугельбая Сыдыкбекова, Махмуд Кашгари, словарь языка, исследования языка наследий, лингвистические факты, “Дивани лугат ит-тюрк”, тюркские языки, статьи, значение слова, звуковая структура, произношение, Юсуф Баласагун, поэма “Кутадгу билиг”, Орхон-Енисейские памятники.

Key words: *Turkic peoples and their common heritage, Tugelbay Sydykbekova, Mahmud Kashgari, language dictionary, heritage language studies, linguistic facts, "Diwani lugat it-turk", Turkic languages, articles, meaning of the word, sound structure, pronunciation, Yusuf Balasagun, poem "Kutadgu bilig", Orkhon-Yenisei monuments.*

XI кылымда жашап өткөн байыркы түрк элдеринин орток мурастарынын эң мыкты үлгүлөрүнүн сап башында окумуштуу түрколог Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана Жусуп Баласагындын «Кут алчуу билим» дастаны турат. Бүгүнкү күнгө чейин илимде бул эмгектердин жаралышы, авторлордун автобиографиялык маалыматтары, алар жараткан эмгектердин түрк урууларынын кимисине көбүрөөк жакын экендигин ар тараптан иликтеген илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп келген. Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги буга чейин түрк, өзбек, уйгур, казак, орус тилдерине которулуп, басылып чыккан. Тилекке каршы бул улуу мурастын кыргыз тилине которулуп, аны ар тараптан изилдөө иштери башка түрк тилдүү элдерге караганда алда канча артта калгандыгы белгилүү. Түркологияда аталган эмгекке арналган эң алгачкы илимий изилдөөлөр В.В. Бартолд, А.Н. Бернштам, А.Н. Кононов, С.Г. Кляшторный, Х. Хасанов, Х. Байрамов, Й. Велиев, З. Ауэзоваларга таандык. Ал эми кыргыз окумуштууларынын арасынан К. Артыкбаев, Ө. Караев, Б. Орузбаевалар бул мурасты изилдөөнү колго алып, алгачкы илимий эмгектерин жарыялашкан. Белгилүү илимпоздордун катарында жазуучу, академик Т. Сыдыкбеков да илимий макалалары менен кызуу талкууга катышып, өз алдынча изилдөө жүргүзгөн.

“Дивани лугат ит-түрктүн” мазмунун изилдөөгө арналган алгачкы эмгектердин багыты орто кылымдагы аалым Махмуд Кашгаринин түзгөн сөздүгүн окурмандарга тааныштыруу максатын көздөгөн. Махмуд Кашгаринин эмгегине кайрылган ар бир изилдөөчү сөздүктөгү тилдик фактылардын азыркы түрк тилдерине кандай катыштыгы бар экендигин аныктоого, далилдөөгө аракет жасаган. Натыйжада, Махмуд Кашгаринин «Диванына» тете улуу мурас Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны түрк тилдүү элдердин кимисине таандык деген талаш маселеленин тегерегинде 60-жылдардын аягында «Кыргызстан маданияты» журналында кызуу талкуулар уюштурулган. Талкууга ошол мезгилдеги бир топ тилчилер, тарыхчылар, адабиятчылар катышып, өз пикирлерин айтышкан. Алардын бири кыргыз адабиятынын тарыхын кеңири планда иликтөөгө алган профессор К. Артыкбаевдин «Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак» аттуу макаласында: «Орто кылымдагы Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас, анын ичинен кыргыз элине көбүрөөк таандык»[3], - деген пикирин айткан. Бул макаладан кийин «орток адабий мурас» деген

маселе көңүл борборунда болуп, андан ары изилденишине, кызуу талаш-тартыштын жаралышына жол ачылган. Арийне, бул макалалар кийин эки башка көз караштагы кайчы пикирлерди туюндурган макалалар жарыялангандыгы белгилүү. Алардын катарында К. Артыкбаевдин пикирин колдогондор: тарыхчы Ө. Караев, З. Белекова; жазуучу Т. Сыдыкбеков, адабиятчы Ж. Таштемиров, ал эми экинчи катардагы авторлор философ Б. Аманалиев, тилчи окумуштуу Э. Абдулдаев, Т. Назаралиевдер жогорудагыларга кайчы пикирин айтып чыгышкан. Бул талаш-тартыштын кыскача мазмунуна кайрылсак, мисалы, тилчи Э. Абдулдаев «Орток адабий мурас тууралуу» аттуу макаласында К. Артыкбаевдин пикирине каршы: «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны түрк элдерине таандык орток мурас эмес, ал уйгур элине гана тиешелүү эстелик болуп саналат» [2] - деген жыйынтыкка келсе, жазуучу Т. Сыдыкбеков «Ата мурасы жөнүндө сөз» аттуу макаласында: «...«Девони лугат ит-түрк», не «Кутадгу билиг» сыяктуу мындан тогуз кылым мурда жаралган мурастар жөнүндө сөз козгогон мезгилде, ал мурастардын тилин бүгүнкү кыргыз тили менен салыштыра коюп, «мына окшобойт, түшүнүксүз» [7] - дей салыш барктуу, маанилүү жана жооптуу ишке тек ат үстүнөн карагандык болор. Арийне ар бир тил өсүп-өнүгүп, жаңырып, байып, өзгөрүп турат» - деп жазат. Ал эми Ала-Тоо журналына жарыяланган «Тарых жана «Манас» (1968-жыл, №11) аттуу көлөмдүү макаласында бул пикирине дагы бир ирет кайрылып, «түрк элдеринен кыргыз, кыпчак, чигил, ягма сыяктуу элдер таза түркчө сүйлөшөт» -деп, Махмуд Кашгари өзү аныктайт. Ошого таянып, жазуу байыркы тилибизде жазылган деп айта алабыз. <...> Айрым жолдоштор үстүрт болжогондой: «Таштагы жазуу жазуу болмок беле?!», не: «кыргыз тилине эмнеси окшойт?!», не: «Бул уйгур тили, биз кыргыз...» дей берсек, баарындан мурда таң аткычакты бир дөбөнү айлана берген Ымакендин акбалында өзүбүздөн өзүбүз адашабыз?!» - деп, ошол учурдагы тескери пикирлерге кескин жооп айтат.

Жогорудагыдай талаш маселелердин катарында «Дивандын» тилдик өзгөчөлүктөрүн тыбыштык, грамматикалык, лексикалык өңүттөн изилдөө иштери да өзүнөн-өзү талап кылына баштаган. Буга далил катары аталган эмгекти кыргыз тилине которуу маселесин алгачкылардан болуп колго алган профессор Т. Ахматовдун сөзүн келтирип көрөлү: «Диван» - XI кылымдагы баа жеткис эстелик. Бул сөздүктүн материалына таянып, азыркы кезде тилибизде колдонулуп жаткан көптөгөн сөздөрдүн жана грамматикалык формалардын архитиптерин калыбына келтирип, тилибиздеги тыбыштык өзгөрүүлөрдү, айрым кубулуштарды чечмелеп түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк алабыз» - дейт. [5:6]. Тилчи окумуштуу Т. Ахматовдун баштаган эмгеги тилекке каршы өз колу менен аягына чыкпай калып, кийинчерээк өзүнүн шакирттери И. Абдувалиев, М. Толубаев, А. Оморов, И. Султаналиевдер тарабынан кыргызчаланып, 2013-жылы жарык көрдү.

Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү сөздөр, алардын жасалышы, тутуму маселелерин изилдөөгө алган окумуштуу И. Абдувалиев: “Махмуд Кашгари атайын грамматика же сөз жасоо боюнча изилдөө жазбаганы менен чогултулган сөздөрдүн маанилерин ачып берээрде алардын тутумдук түзүлүшүнүн ролу чоң экендигин баамдаган. Бул анын билими терең лингвист экенинен кабар берет”, - дейт. [1:82] Махмуд Кашгаринин келтирген мисалдарында: - **т:** **качут** (*кырг.качкын*); - **ш:** **билиш** (*кырг.тааныш*); -**г (-гы):** **арыг** (*кырг.аруу*), **куруг** (*кыргы.куркак*); -**л:** **таргыл**; -**м:** **йазым** (*кырг. жайым*) ж.б. сыяктуу лингвистикалык каражаттарды “ариптер” деп атап беришин, ал курандылар катары эсептейт. Андан сырткары И. Абдувалиев Махмуд Кашгаринин этиштин өткөн чагын уюштуруучу – *ды* формасынын реестрге түшүрүп сөздүккө киргизишин чоң табылга

катары баалайт. Анткени, түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн тутумдук түзүлүшү өтө татаал, өтө опурталдуу маселе. Азыркы кезге дейре этиштик негиздерди түрдүү сөздүктөрдүн реестрине киргизүүдө түрк тилдеринин ар биринде ар башкача көз караштар өкүм сүрүп келет.

Акыркы он жылдыктын аралыгында Махмуд Кашгаринин «Диванына» жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастандарынын тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алган бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, монографиялык эмгектер жазылды. Алардын катарында Д. Саттаркуловдун «Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили» деген аталыштагы эмгегинде «Дивандын» тили кыргыз тилине салыштыруу менен андагы кыргыз тилине тикеден-тике сөздөрдү аныктап, сөздүктөгү сөздөрдүн тыбыштык системасы, лексикасы кеңири изилдөөгө алынат[6].

Аталган илимий эмгектердин ичинен Д. Саттаркуловдун илимий көз караштары жазуучу Т. Сыдыкбековдун пикирлери менен жакын келерин байкоого болот. Д. Саттаркулов: «Диван» кандайдыр бир деңгээлде диалектологиялык сөздүк катары XI кылымдагы 20дан ашык түрк урууларынын тилдик материалдарын камтыган. Ошондуктан бир эле сөз уруулук тилдерде түрдүүчө тыбыштык формада айтылышы мүмкүн. Буга далил катары Махмуд Кашгари бир нече сөздүн алдына (кыпчак, чигил, кенде, ж.б.) кайсы уруулардын тилине тиешелүү экендигин белгилеп кеткен учурлар бар. Бирок мындай белги системалуу түрдө берилген эмес» [6:16] – десе, Т. Сыдыкбековдун пикиринде бул тыбыштык өзгөрүүлөр конкреттүү сөздөр менен далилденет. Тактап айтканда, «угуму, айтылышы, ыргагы өзгөрүп, «чоочун» тартканы менен өзөгү биздин тилге айкаш келген, өзүнүн байыркы тегин таанытып турган» сөздөр өтө арбын экенин айтып, маселен, *ува – ооба, арра – заара, ич сөз – сыр, ички сөз, ок йылан – ок жылан, үгит-насыят - үгүт насыят, билги - билерман, акылман...* деген сөздөрдү түз эле «Дивандан» бөлүп көрсөтүп, «байыркы түрк сөздөрүн араб, не эски уйгур тамгалары менен жазган кезде, сөздүн айтылыш ыргагы жазууда чатышып, өзгөрүлүп калышы да ыктымал» [7:69-70] – деген оюн айтат.

Махмуд Кашгари өзүнүн «Диванында» берилген сөздөрдүн маанисин жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн элдик оозеки чыгармачылыктын айрым үлгүлөрүн, макал-лакап, уламыштарды мисал келтиргени белгилүү. Ал тургай айрым окумуштуулар «Диванда» кездешкен макал-лакаптар үчүн өзүнчө эмгек (М. Толубаев, С. Каратаева. «Махмуд Кашгаринин» «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар, Б.: 2010) жаратканы да маалым. Т. Сыдыкбеков сөздүктө кездешкен «**Кузгундуку жыгач башында, бөрүнүкү орток**» деген макал бүгүнкү кыргыз тилинде «**Кузгундуку куу жыгачтын башында, бөрүнүкү тең орток**» вариантында колдонулуп, мындагы «**тең, куу**» сөздөрүнүн көркөмдүк боек берүү максатында кошулган болуу керек деген пикирин айтат. Ал тургай бул макалдын катарында сөздүктө учураган «**Эринчээкке эшик - арт**» макалынын курамындагы «арт» сөзүнүн семантикалык маанисин:

- Эринчээкке эшик арт, эринчээк болбо балам! – дечү энем.

- Эшик артың эмне, эне? – десем.

- Арт - ашуу. Эринчээк кишиге эшик ачып чыгуу ашуу ашкандай көрүнөт, - дээр эле энем» [7:54] – деген эне-баланын диалогу менен түшүндүрөт да, «Көп жыл мурда сабатсыз энемдин оозунан уккан ушул макалдарды мен кийин Махмуд Кашгаринин китебинен окудум. Албетте, бул макалдар китепте байыркы тилибизде айтылат. Эч айырма жок», - деп эскерет.

Тилдердин табийгый өзгөрүү, өсүп-өнүгүү тенденциясын эске алуу менен байыркы түрк жазма эстеликтеринин тили, «Улуу сөздүн», Махмуд Кашгаринин «Диваны» жеке маани жагынан гана эмес, сөз түзүлүшү жагынан да өтө жакын экендигин белгилеп, булардагы айырма болгону «байыркы эстеликтердин тили так, кыска» баяндалса, экинчилеринде кездешкен сөздөр «бир аз кооздолуп» берилет деген пикирин айтат [7:55]. Т. Сыдыкбековдун бул пикирине жакын көз карашты «Кутадгу билиг» дастанынын тилдик өзгөчөлүгүн изилдөөгө алган окумуштуулар Ү. Асаналиев, К. Ашыралиевдердин эмгегинен кездештирүүгө болот[4]. Анда мындай деп жазылат: «Кутадгу билигде» Орхон-Енисей эстеликтеринде учураган көп сөздөрдүн кайталангандыгын көрөбүз. Мисалы, Орхон-Енисей жазууларындагы «*теңри*» сөзү «Кутадгу билигде» да *теңри* формасында учурайт. Бул сөз байыркы жазмаларда да жана азыркы кыргыз тилинде да ошол эле семантикалык маанисин сактайт» [4:36]. Окумуштуулар бул пикирин андан ары Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кездешкен *отыз, оглан, алты, сарыг, көк, илгери, эр, өзим, киши, ат (өз атым), күн, түн, калмыш (калган)* деген сөздөрдү тизмектеп көрсөтүп, бул сөздөрдүн «Кутадгу билиг» дастанында куду ушундай формада кездешерин, ал тургай зат, сын, сан, ат атоочтор азыркы түрк тилдеринде ошол баштапкы маанисин бузбай сактап, активдүү колдонуларын белгилешет [4:37]. Окумуштуулардын бул пикири менен Т. Сыдыкбековдун «Азыркы жандуу сөздөрдүн маанисин так баамдап, ошол байыркы «Кутадгу билигдин» тилине салыштырсак, анын теги бир экендиги байкалат! Маселен, кыргызда «Кут түштү» деген кеп бар. Кут – бакыт, мээрим, жыргал. Кут куттуу болсун деген ишеним бар. «Көптү билген билик» деген макал да бар. Ошентип кут түшүү - эң чоң бакыт, билик – билим. Ушундан кийин мен «Кутадгу биликти» азыркы тилибизде «Бакыт – мээрим, жыргал берүүчү илим» деймин!» [7:71] деген ою менен дал келгенин байкоого болот.

Жогорудагы тилчи окумуштуулардын илимий көз караштары менен жазуучу Т. Сыдыкбековдун жеке изилдөөлөрүн салыштыруу арылуу аны кыргыз адабиятынын профессионалы катары гана эмес, кыргыз тилинин тарыхына тиешелүү маселелерде илимий байкоолорду жүргүзгөн түрколог катары да таанууга болот.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Филология маселелери. – Б., 2012.
2. Абдулдаев Э. Орток адабий мурас тууралуу. – КМ. – 1967, 10-февраль.
3. Артыкбаев К. Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак. – КМ. – 1967, 1-январь.
4. Асаналиев Ү., Ашыралиев К. «Кутадгу билиг» эстелигинен тилдик өзгөчөлүктөрү. Ф.: Илим, 1965.
5. Ахматов Т. Кашкарлык Махмуддун «Диван лугат ит-түрк» - түрк тилдеринин сөздүгү жана кыргыз тили. Китепте: Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. Б.: 2001.
6. Сатаркулов Д. «Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили», филол.и.к. дараж. изден. ...авторефераты. – Бишкек, 2002.
7. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары: Публицистикалар жана адабий макалалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.

БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ ОРДУ

ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА СЕГОДНЯ

CHILDREN'S LITERATURE NOWADAYS

Аннотация: Макалада балдар адабияты, бүгүнкү күндөгү өнүгүшү, балдар чыгармалары, балдар адабиятына мамиле тууралуу көз-караштар талданды.

Ачык сөздөр: балдар адабияты, ааламдашуу, дүйнөлүк, тарбия, сөз өнөрү, келечек, муун, мекенчилдик, жомоктор, мурас

Аннотация: В статье анализируются современные детские произведения, взгляды на детскую литературу, отношение к детской литературе.

Ключевые слова: детская литература, глобализация, глобальный, воспитание, словесное искусство, будущее, поколение, патриотизм, сказки, наследие

Annotation: The article analyzes children's modern literature, views on children's literature, attitudes towards children's literature

Keywords: Children's literature, globalization, global, education, verbal art, future, generation, patriotism, fairy tales, heritage

Балдар-биздин келечек. Эртеңки күнү элибиз өсүп- өнүксүн, маданияттуу, билимдүү эл бололу, ааламдашуунун апаатында аман калалы, жүзүбүз жарык, башка мамлекеттерге теңата туралы десек, сөзсүз балдар адабиятына олуттуу көңүл бөлүнүшү керек.

Өзүнчө көркөмдүк касиети, өзгөчө бир үнү, стили болгон үчүн балдар жазуучусун тарбиялап, өстүрүп, эрезеге жеткирүү өтө кыйын. Ошон үчүн балдар адабияты, балдар акындары, балдар жазуучулары көп жылдап тарбияланат.

Улуу гуманист Ч.Айтматов айткан: «Кийген кийимине мактанып, ичкен ашына семирп, турмушуна тоюп, ток пейил тартып, тынчып калган» бүгүнкүнүн «мыкчегер» ата-энелердин балдары эртең кандай болот?».

Кыргыздар айтат: «Көргөн-өскөнү кандай болсо, чоңойгондо ошондой болот» деп. Же «уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат» дейт.

Жалпы адамзаттык көйгөйлөр уламдан-улам жакындап, муундарыбыз китеп окуу маданиятынан алыстап бараткан сайын адабият сабагынын ролу өсүп, милдеттери артууда. Эл, улут, дин, цивилизация, маданият деген түшүнүктөрдүн өтө тез ылдамдыкта интеграцияланышы менен улуттук жүзүбүз, менталитет, тилибиз сакталып калабы деген маселе ойлондурут. Бул коркунучтуу процесске балдар адабияты аркылуу аз да болсо туруштук берүү жолдорун издеп келебиз. Балдарда жылдар өткөн сайын мекенчилдик сезимдер мокоп бараткансыйт, ошол кенемтени балдарга арналган чыгармалардын жардамы менен толтурууга белсенебиз. Ааламдашуу доорунда балдар адабиятынын керемет күчүн туура пайдаланып, өз жүзүбүздү жарык бойдон сактап калууга салым кошууга жарап берүү -чоң иш.

Байыртан эле бала тарбиясында сөзгө негизделген чыгармачылык катышкан.”Өнөр алды-кызыл тил” деп, сөз өнөрү балдарды турмушка үйрөтүп, таанытып, тарбиялаган.

Кыргыз баласы бешик ырларын угуп, жомок тыңшап, жаңылмач жаттап, оюн ырларын ырдап, табышмак, макал айтышып чоңойгон. Айыл ичине манасчылар, дастанчылар, төкмөлөр келгенде балдарын ээрчиге келишип, аларды элдин алдына отургузуп коюшкан. Ар бир угарман өз деңгээлине, акыл чөйчөгүнө, ак-караны ылгай билишине, сөз өнөрүн туюнушуна ылайык кабылдап отуруп, жан дүйнөсү байыган, сөзгө маани берип, сөз кудуретине табынышкан.

Балдар адабиятынын алтын казынасын чындыкты туура туюнта алган, эстетикалык жактан татымдуу, турмушту реалдуу чагылдырган көркөм чыгармалар түзөт. Балдарды өз Ата журтунун чыныгы атуулу, өз Мекенинин күйүмдүү патриоту кылып калыптандырууда балдар адабиятынын аткара турган кызматы өтө ийкемдүү.

«Балдар үчүн чыгарма кандай жазылат?» деп сураганда, бир классик айткан экен: «Чоң кишилер үчүн жазылгандай эле, бир гана айырмасы-жакшыраак жазылат», -деп. В.Г.Белинский балдар китептери тарбия үчүн жазыларын, тарбия болсо улуу иш экендигин, ал инсандын тагдырын аныктарын белгилеген, демек балдар адабиятынын башкы жана биринчи максаты — балдарды тарбиялоо.

Балдар адабиятына бараандуу салым кошкон акындардын алдыңкы сабында Токтосун Самудиновду сыймык менен атайбыз. Балдар адабиятында Самудиновдук мектеп деген түшүнүк түптөлгөн. Убагында нускасы 80 миңге жеткен балдар басылмасы А.Кыдыров, Э.Ибраев, Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов, Т.Самудинов, К.Жунушев, Н.Жаркынбаев, Ж.Бекниязов, А.Рыскулов өңдүү акындардын бала жыттуу ырлары менен тааныштырган. «Байчечекей» журналынын баш редактору Т.Самудинов Ж.Абдылдаев, А.Казиев, Ы.Кадыров, Н.Ахмедулин, А.Акбаров ж.б. сындуу дагы бир таланттуу муунду пайда кылды. Алар өз кезегиде дидактикалык чыгармалардын жаңы жанрдык классификациясын жаратты. Азыркы балдар адабиятына мазмундук да, формалык да жаңылыктар келди. Балдарга арналган чыгармаларда камтылган ирония, юмор, сатира, тамаша, оюн ырлары балдар адабиятынын жаңы сапаттык деңгээлге чыгышын камсыз кылды. Балдар ырларындагы элдик дүүйүнө тааным, эне тилдин улууулугун бөбөктөргө үйрөтүү маселелеринин көркөм чагылышы балдар адабиятынын интеллектуалдык деңгээлин бир топ көтөрүлдү.

Т. Самудиновдун жалпы чыгармачылыгында сөз кудуретине олуттуу маани берилет. Сөз маанисинин артынан сая түшкөн Самудиновдун «Сөздүк ыр», сүз оюндары: «Бир тамгадан кемитсең», «Бир тамгада ката бар», «Гаарынчаак тамга», «Бир маанилеш үч сөз», «Чекиттерге тамга тап», «Сөз жашынмак», «Сөз оюн», «Каршы сөз», «Жаңыча жаңылмачтар», «Ырдагы сыр», «Синоним ыр», «Туура эмеспи, туурабы?», «Синоним уйкаштар», «Антоним уйкаштар», «Көңүлдүү грамматика», «Сөз үйрөнүп алалы», логогрифтер, шарадалар, анаграмма, метаграмма, акроыр, цифрограмма, шрифтограмма, табышмак ырлары, түшүндүрмө ырлар, кроссворд-ыр, котормо ырларын окуп, анын үлгүсүндө ыр жазган акындардын сабы улам арбып баратат.

Балдар үчүн эне тилиндеги китептер, жомоктор чыкпай жаткан учурда Абдыкерим Муратов “Дүйнө элдеринин жомоктору – кыргыз балдарга” деген серияны негиздеп, бир катар улуттардын элдик жомокторун балдарга ылайыктап иштеп чыгып, которуп, тартуулаган.

Бүгүнкү күндүн Андерсени деген урматка арзыган профессор Сулайман Рысбаев «Рухий деградацияга кабылган улуттун эртеңи барбы, жокпу?» деген макаласында каңырыгы түтөп, ата-эне жана келечек муун туурасындагы талылуу кеби менен калкыбыздын аң-сезимдүү катмарын ойлонтуп, «Азыр балдардан мурда тарбияга муктаж ата-энелер көбөйдү, балдардын тарбия-таалиминен мурда чоңдордун ата-энелик милдети, жопкерчилиги туурасында кеп кылсак кантет?» деген суроо салат.

«Адам атадан бери ата-эненин бир азабы – бала тарбиялоо». Бул – адамдын өзүнөн кийинки татыктуу муунду калтыруусу.

Учурда айрым ата-энелер бала-чакасына кам көрүүсүн аларды кийиндирип-ичиндирүү менен чектеп, түптүү үй бүүлө тарбиясын, нарктуу элдик тарбия берүү милдетин бала-бакчага, мектепке түртүп койгон. Замандын бузулуусуна күнөө коюшат. «Улууга урмат, кичүүгө ызат», «Аганы көрүп, ини өсөт, эжени көрүп, синди өсөт» түшүнүгү алсырап, рухий баалуулуктарга мамиле өзгөргөн учурлар кездешет.

Улуу гуманист Ч.Айтматов айткан: «Кийген кийимине мактанып, ичкен ашына семирп, турмушуна тоюп, ток пейил тартып, тынчып калган» бүгүнкүнүн «мыкчегер» ата-энелердин балдары эртең кандай болот? Кыргыздар айтат: «Көргөн-өскөнү кандай болсо, чоңойгондо ошондой болот» деп. Же «Уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат» дейт. Кырдаалдан чыгуу үчүн кайрадан эле «турмуштун окуу китеби» болгон адабиятка кайрылабыз.

Жалаң эле жомок эмес, балдар окуй турган китептердин жанры да ар түркүн болуусу керек. Балдардын дүйнө таанымын өстүрө турган, ой жүгүртүүсүн калыптандыра турган илимий-фантастикалык чыгармалар, кыргыздын классикалык адабиятынын мыкты тандалмалары, илимий-популярдуу адабияттар, дүйнөлүк балдар адабиятынын мыкты үлгүлөрү балдардын китеп текчелеринде турса, сонун болмок.

Улуулар балдарына эмнени мураска калтырып жатышат?-деп күйүп-жанып, балдар адабиятына кайдигер карабаган улуу инсандарыбыз бар.

Белгилүү балдар жазуучусу, педагогика илимдеринин доктору Сулайман Рысбаев “Баланын канаты”, “Шамбала”, “Сүйлөөчү китеп” аттуу китептери менен улуттук балдар адабиятыбызда татыктуу орун таба алды. Рысбаевдин чыгармаларынын тематикасы ар түрдүү. Балдардын ой-кыялдарын ар тараптуу чагылдыруу, баланын дүйнө таанымын өстүрүү, аларга таалим-тарбия берүү идеялары кубандырат. С.Рысбаевдин чыгармаларында балдардын кызыктуу кыял-жоруктары, алардын курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрү, табият менен адам баласынын мамилеси, балдардын жаратылыш кубулуштарын таанып-билүүгө умтулуулары, эмгекке, адептүүлүккө тарбиялоо, балдарды курчап турган айлана-чөйрө, анын балдардын аң-сезимине, ой-туюмуна тийгизип жаткан таасири ж.б. туурасындагы педагогикалык идеялар кең-кеңири чагылдырылган.

«Жылмайып турган таш», «Сыйкырдуу жазуу», «Мендей менен Сендейдин жоруктары», «Баланын канаты», «Бакыт издеген бала», «Айжаз менен Бегулан» ж.б. жыйнактары аркылуу улуттук балдар адабиятыбызда чакан аңгемечи жана жомокчу катары таанылган Рысбаев кийинчерээк өзүнүн оригиналдуулугу менен айырмаланган, идеялык-тарбиялык багыттагы «Адам-пери», «Шамбала», «Дыйкан менен мышык», «Күмүш булак», «Малай кыз менен каракчы», «Чыр дөбөдөгү кандуу курултай», «Умай бала», «Айбийке сулуу» ж.б. жомокторун жарыкка чыгарды. Жакынкы күндөрдө «Айжаз менен Бегулан» китеби чет тилге которулуп, жарык көргөнү жагымдуу жаңылык болду.

Чынында, жаш муундарды тарбиялоодо жомоктордун ролу баа жеткис. Орус элинин классик акыны А.С.Пушкин: «Кечинде жомок угам жана ошону менен каргыш тийген

тарбиямдын кемчиликтерин толуктайм. Эмне деген укмуш, бул жомоктордун ар бири өзүнчө жаткан поэма», — деп жомокторго өзгөчө зор маани берген.

Жаш муундарды тарбиялоодо жомоктордун күчүн жогору баалап, Чыңгыз Айтматов мындай деп жазат: «Биздин цивилизациялуу илимий-техникалык кылым жомокко ишенгиси жок, бирок бул жомокту керексиз нерсе катары четке кагуу эмес. Эгер минтсек, биз тараптан, ал тургай адамзат тарабынан акылсыздык болмок. Өткөндүн тажрыйбаларын чануубуз жарабайт. Жомок - бул адамзаттын тажрыйбасы. Биз жомогубузду, байыркы эстеликтерди сактагандай сактай билишибиз зарыл».

Демек, С.Рысбаевдин жаратмандык эмгеги балдарды поэтикалык образдарга, каармандардын түрдүү кылык-жоруктарына кызыктырат, тартат, аларды оң эмоцияларга чакырат, эмне жакшы, эмне жаман экендигин түшүнүүгө жардам берет, салымын кошот.

Академик А.Э.Измайлов «Жомоктордо элге тийиштүү болгон адеп-ахлактык касиеттер сыйдырылган», -дейт. Аларда Ата-Мекенди сүйүү жана коргоо, жамандык менен күрөшүүдөгү айыгышкан баатырдык, эмгекти сүйүү жана чеберчилик, адептүүлүк, достукка жана чыгармачылыкка берилгендик ж.б. Жомоктор элдин мүнөзүн, анын психологиясын, турмуштук позицияларын билдирет», - деп жазган. С.Рысбаевдин жомокторунда да кыргыз элине тийиштүү болгон адептик, рухий-ыймандык касиеттер сыйдырылган жана анын жомокчулдугу ошол улуулардын салтын кыргыз балдар адабиятына алып келүүгө кылган зор аракети катары да баалап коюуга тийишпиз. С.Рысбаевдин «Күмүш булак», «Адам-пери», «Адам кантип ажыдаарга айланды» ж.б. көптөгөн жомоктору, ошондой эле «Сүйлүүөөчү китеп», «Умай бала» ж.б. жомок-повесттери өз алдынчалуулугу менен ар тараптуу өзгөчөлөнүп турат. Автор чыгармаларында романтикалык идеялар менен реалдуу турмуштук окуяларды, тажрыйбаларды талдап, айкалыштырып, турмуш менен шайкеш бере алган.

Балдар адабиятын изилдөөчү окумуштуу С.Рысбаев - балдар жазуучусу гана эмес, ал көрүнүктүү илимпоз, тилчи, педагог жана публицист.

Кыргыз балдар адабиятынын эгемендүүлүк жылдарындагы өнүгүшүн изилдеп жазган эмгек катары филология илимдеринин доктору Каныбек Исаков жана педагогика илимдеринин доктору Абдыкерим Муратов тарабынан жазылган «Кыргыз балдар адабияты» аттуу китеп балдар адабиятынын табиятын, тарыхый эволюциясынын айрым тенденцияларын, балдар фольклорунун классификациясын жана алардын дидактикалык маани-маңызын ачып берген. Ошондой эле эгемендүүлүк жылдарындагы балдар адабиятына обзор берилет. Китеп педагогикалык багытта билим берип жаткан окуу жайларынын студенттерине, мектеп мугалимдерине, тарбиячыларга, адабиятты сүйүүчүлөргө жана жалпы эле балдарды тарбиялоо маселесине кайдыгер карабагандарга арналат. «Биздин бул китепти жазуубузга бир нече себептер болду, — деп жазылат кириш сөздө. — Биринчиси, ушул убакка чейин педагогикалык жогорку жана орто окуу жайларында атайын дисциплина болуп «Балдар адабияты» курсу окутулуп келе жатса да, ал боюнча бирдиктүү окуу китебинин жоктугу», «Кыргыз балдар адабияты башка постсоветтик республикаларга салыштырмалуу анчалык иликтөөгө алынбагандыгы, жанрлар, темалар, портреттер боюнча изилдөөлөр жүргүзүлбөгөндүгү, башка улуттук адабияттар менен салыштырылбагандыгы, жалпы типологиялык анализдердин жүргүзүлбөгөндүгү адабиятчыларыбыздан, педагогдорубуздан көп жумуштардын күтүп жаткандыгын айта кетүүгө тийишпиз».